

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

छन्दःसारसंग्रहः

विविधच्छन्दोपदेश्यः सारमाकलय्य नव्यरीत्यनुसारतो
वित्यस्तविभागः

श्रीचन्द्रमोहन-घोषेण सङ्कलितः ।

CHHANDAH SÁRA SANGRAHAH

OR

A COMPENDIUM OF SANSKRIT PROSODY COMPILED FROM
VARIOUS WORKS AND RECAST IN ACCORDANCE
WITH THE PRINCIPLES OF MODERN
INDUCTION

SAUCH
GHO

BY

CHANDRA MOHANA GHOSHA, M.B., B.A.

—oo—

Calcutta

PUBLISHED BY GIRISA CHANDRA MUKHOPÁDHYÁYA,
21, CORNWALLIS STREET
1893.

PRICE FOUR SHILLINGS.

PREFACE.

The main object of this compilation is simplification of a difficult subject, and the compiler has never kept it out of his view. He is conscious of its defects, which are neither slight nor few, but relies upon the forbearance of the reader.

If the latter happen to be an erudite scholar, the writer would beg of him, not to spare his criticism—for it is a salutary process, but to point out the weak points in a kind and generous spirit, so that he may profit instead of being injured by it. To the simple-minded student, who may be inclined to use the book as an instrument for acquiring knowledge, a few words of advice would not be amiss in this place.

After going through the preliminary chapter on technical terminology (पारिभाषिकाध्यायः), especially the symbolical method of expressing it, he may at once pass over to the fourth part (चतुर्थोऽङ्कः), which would give him a fair knowledge of the more common forms of versification, met with in Sanskrit literature. He could then go through, with greater facility and advantage, the other parts of the book, in which the text of every metrical form is invariably quoted, where it was at all available, from an authoritative work on the subject.

The writer expresses his eternal gratitude to those of his friends, who have helped him in the preparation of the work : to Pandit Haris'chandra Kaviratna, Professor of Sanskrit, Presidency College, he cannot be sufficiently grateful, for his generous and ungrudging devotion of time and energy, in making emendations both literary and typographical through-

out the book : to Babu Náráyana Chandra Vidyáratna, for giving him ~~for~~ access to the splendid library of his illustrious father, the late Vidyáságara of hallowed memory : to Mahámahopádhya Mahes'a Chandra Nyáyaratna, Principal of the Sanskrit College, for kindly allowing him the use of the College-library : to Pandit Rāma Sarvaswa Vidyábhúshana, for help in various ways : and also to Pandit Navína Chandra Vidyáratna, Babus Rájkrishna Vandyopádhya, Panchánana Mukhopádhya, and other friends, for lending books, or making valuable suggestions,

38-1, SUKEAS STREET,
CALCUTTA : *August*, 1893.

THE COMPILER.

INTRODUCTION

Perhaps in every language there exists, in literature, a division into Poetry and Prose, or the measured and the unmeasured. The measures vary much, however, in different languages, both in number, and in kind. In the Sanskrit they are a great deal too much diversified, and the varieties are so many, that a knowledge of the different forms of versification is considered to be, in itself, a separate subject of study. Its complex and bulky appearance puzzles the student at the threshold, and altogether scares away many from entering into the labyrinth.

2 A perusal of the following extracts will show, to some extent, the amount of obscurity and depth of darkness, that prevails in connection with this subject, and is really astonishing, as it pervades the minds of eminent Sanskrit scholars of almost all classes and schools, at least in this side of India. They are picked out from recent and contemporary literature, and from the mature and thoughtful writings of really representative scholars, merely in support of this assertion, and not with a view to expose any individual person, or any particular book.

3 A very learned commentary on *Abhijnana Sakuntalam* of Kālidāsa thus elucidates the metrical structure of the stanza — *यस्यो वेदि परित इत्यादि* : Act IV

“इदं उक्तव्यपादमिश्रितत्वादुपशान्तिर्नाम । सद्रुमम् । अनलोदीरितवृत्तमात्रो पादो यदीयावुप जातवत्ता । इत्थं किन्त्वान्तामपि मिश्रितासु वदन्ति नातिविदमेव नामेति ।” Here the nature of the measure has been indicated in the text of the drama itself ‘*सद्रुममात्रमात्रे*’, but this passage has been somewhat conveniently omitted in the commentary. As a hybrid has no place among Vedic measures, it would have looked rather awkward to find it described in the commentary as such, where the poet, in no ambiguous language, calls it a *vedic* or *ṛkchhandah*. But still this manoeuvre does not help much. For, to be a hybrid, the different verses of a stanza must belong to some definite measures, and, in this *sloka*, only one verse out of the four corresponds to a metre, that has been anywhere described by name, (*vide* ३६ पृष्ठे of this compendium). The commentator is a renowned professor of the old school. This class of scholars inherited the profound learning and simple habits of Ancient India, and devoted their entire and undivided attention to a complete and exclusive study of single branches of knowledge.

The thoroughness and depth of acquirements of many of them were in complete contrast with the shallowness and superficial glitter of our modern jack of all trades. He occupies a first rank in his profession and has been lately very deservedly honored by the Government with the distinguished title of *Mihama hopadhyaya*.

4 Another learned professor of the same school has brought out a well known treatise on metres (হুদীমত্ৰী) with an exhaustive commentary of his own, and the several editions, the book has gone through show that it has been appreciated by the public. He also places it among the *upajitis* (hybrids), and asserts that it is known as such, throughout India if the following passage has any meaning at all —

“ইতি অমিত্রানন্দকৃতং যৎ যন্তে মত্ৰাকবিশালিহাসযুক্ত উপমানিমেব ভারতবর্ষে চৈব ।”

5 In a comprehensive work on Sanskrit Prosody, to be presently alluded to, this stanza is placed among undescribed metres (p. 165), of which there is a large collection from various poets. The first eighteen, including this one, are but examples of *আবহিভূত*, and it is strange that the author with his vast erudition did not recognise their true character.

6 The next extract is from a Bengali monthly periodical (সাহিত্যে বীণাসানি ১৮৮৮) “যত্নে সফল বহিঃ প্রবাসে উদ্যোগে নানা অবশ্যে কলিত্তে এক প্রকার যাত্রা আছে। এইরূপ যাত্রার সহাবস্থা অভ্যন্তরীণ যত্ন পরা পরা উত্তরই প্রদত্ত পাশু হইয়াছে। উহার নানা গণ্য নাপণ্য, এইরূপ যত্নকলের দ্বারা বিবিধ নামক এক শ্রেণীর যত্ন আবাসিক বিশেষ পরিধানের বোধ।” The writer of this passage is a very highly distinguished scholar of the Sanskrit College of Calcutta, a Master of Arts and a Premchand Roychand studentship holder. He now occupies a high position in the civil service. In him a western system of education has supplemented the eastern and imparted all its renovating spirit of original research but none of its corrupting influence, in destroying veneration for the ancient, or love of the archaic. He evidently means to let the reader of the passage, quoted above, infer, that vedic measures are regulated by *mitra*. The fact however is quite otherwise. They take no cognisance of it, as will be shown in the sequel.

regarding the nature and character of these different groups of metres. He was a young man of extraordinary talent though. His very comprehensive work on Sanskrit Grammar, which consists of ten big octavo volumes, has the last one entirely devoted to metres (छन्दः). His premature death was a sad loss to the country. He had a marvellous capacity for learning a language, had entered the civil service through the door of open competition, and soon afterwards distinguished himself as a writer, by his versatile genius, wide range of scholarship, and indefatigable diligence. He eminently represented a certain modern school of scholars, who have completely emancipated themselves from old prejudice, and superstitious regard for the ancients.

8 Ancient works edited in modern times, even under the most favourable auspices, such as that of the Asiatic Society of Bengal, have not escaped untainted. The अग्निपुराणम् for instance, edited by an ex president of the Society and one of its most experienced and veteran editors, has the following reading of the very short 327th chapter

“छन्दो वक्ष्ये मूलमैतौ पिङ्गलोऽथ यथाक्रमम् ।

Corrected reading

सर्वादिमध्यान्तराणी चो हो जी सौ त्रिकौ यथा ॥१॥

सर्वादिमध्यान्तराणी चो भौ सौ ० ०

इमौ गुरुर्वा पादाने पूर्वौ योगाद विसर्गतः ।

अनुस्वाराद विसर्गतः ।

अनुस्वाराद्यन्तान् म्यान् जिह्वामूलोद्यतस्तथा ॥२॥

पूर्वा योगाद्यन्तान् म्यान् ० ०

उपादानोद्यतो दीर्घौ गुरुर्वा नी गणाविहः ।

उपधा ० ० गुरुत्वम् गणाविहः ।

वसन्तीष्टौ च चत्वारो वेदादिषादि लोपतः ॥३॥”

च विज्ञेया ० ० लोपतः ।

Every line of it, except the first, is tainted with errors of great gravity, as will appear from the corrections opposite to them. The same may be said almost, of all the *six* succeeding chapters, that are devoted to the exposition of chhandah, and are well known as a separate treatise under the designation of आग्नेयछन्दः सारः ।

9 As my object in this compilation is only to facilitate the study of this complicated subject, and to make the path of the student easier so far, I shall not take up any more space to point out the errors, or otherwise to criticise the work of others.

10 The initial division of Sanskrit measures is that into Vedic and Laukika “छन्दो विविधं वेदिकं लौकिकञ्च ।” Laukika has been rendered into English by the word classical. It means human, in contradistinction to Vedic which is अदौर्ध्व or superhuman. This seems, at first sight, to be a very singular mode of classification, and as our tendencies are either conservative or iconoclastic, we may attach too much, or too little importance to it. We may on every occasion cite

localities, and by various persons. The gifted authors were not hampered by any rules of Grammar or Rhetoric, Syntax or Prosody. The language was not so stereotyped then as it subsequently became. In the unbounded vigour of genius, and amidst the surrounding luxuriance of nature, they burst forth into expressions, sometimes so exquisite, as to be almost inimitable. There is no wonder then, that the vedas came to be regarded as an emanation from the Supreme Source of all things. But that very luxuriance made it well nigh impossible to bring it under general rules. Whatever scheme might be adopted, there would still remain some exceptions, that could not be included in it. To avoid this inconvenience the (ऋक् सूक्कारा) authors of the rules of versification devised an exceedingly plastic and variable numerical method. In it a single syllable is a द्वेदी गायत्री, be it a long or a short one, a couple of syllables are a द्वेदी उचिक्, three of them are a द्वेदी अतुष्टु and so on to an indefinite extent (vide table of vedic measures १२३ इदं आसनाति).

14 Then again by the rules of निचृत् and मुचिक्, स्वराट् and विराट् an addition of, or a diminution by, a syllable or two is quite legitimate. “कनाधिकैकेन निचृट्*मुचिज्जी, दान्या विराट् स्वराणी ।’ पि० । * * *’ निचृट्केन चर्चिता । मुचिज्जेनाधिकेन विहीना च विराट् भवेत् ॥ स्वराट् स्याद्वाक्यामधिक’ अत्रिपुराणम् ३२८ अ०, २७, २८; Thus the little gaps in the numerical gradation is completely bridged over, and there could be no imaginable sentence or composition that would not fall under one or other of these measures. We must remember again that there was no restriction whatever, as to long or short syllables, nor any regulation of the pause or यति । “पादाक्षचरानाम् ॥ इति ऋग्दीर्घशिवायाम् । २५० ६७० १ ।

15 This simple and elastic standard of vedic versification was a necessity of the circumstances, under which the verses at least a great majority of them, were composed. In those early days, the divine poets had the wildest license. For nothing in the name of Grammar or Rhetoric, or of dogmas of a similar description was in existence. There was no fetter to genius, nor any shackle to the imagination.

16 But of what earthly use, one may say, would a knowledge of metrical forms of this kind be? That it served a very important purpose, one would clearly understand by remembering that the vedas (ऋति) came down orally from generation to generation and, as in verbal transmission, there is a great risk of interpolation in, or perversion of, the text, a knowledge of the (ऋट्) measure served effectually to check this process. It registered the exact number of syllables in each verse (पाद), and the number of verses (पादा) in each ऋक् or मन्त्र ।

17 It was, and is still, considered to be a necessary part of the proper

* निचृट्दिशि सामन्मिहत् पादोऽतोऽन्विती, निचृट्दिशि अन्विह इत्यने ।

perusal of the vedas, to use a certain musical intonation. This mingling of music and poetry is a notable feature in the earlier stages of evolution in every language. Whatever may be the explanation of it, the fact is patent, that, in almost all languages the earlier poems have more or less the character of musical pieces. For those who are curious to know the reason why, here is a hypothesis which may be taken for what it is worth.

18 Poetry and music were born as twins in the womb of nature. The sisters grew up together in the same cradle, and had, at first, such an exact likeness, that it was hard to distinguish one from the other. They thus passed for one goddess, were worshipped in one *nānie*, and received a joint homage. The goddess is described as carrying a lyre and a book in her hands, dispelling the darkness of ignorance, (बीषाघ्नसाम् अज्ञानविमिराघ्ना । श्वेतवीषाधरा सिद्धमर्षवैश्विन्दिता, अविता मुनिभिः सर्वे अदिभिः सुयते सदा । “विद्ययाद्यात्मनेन सोमेन देवो सरस्वतीं ये यरन्ति ते सर्वा विद्यां जग्मन् ।” इति पद्मपुराणम् ।) and dispensing every description of knowledge to her votaries of different kinds, *siddhas* and *gandharvas*, *munis* and *rishis*. Again, “एकद्विती यत्नवर्षा बीषाघ्नकधारिणी” इति बृहदेवर्षे बृहदारण्यके ३ अध्याये । मन्दकल्यदुमी घृतम् । To this day, people worship but one Saraswati, as presiding over both music and literature, and science and art. The twin-character of the muses has not been as yet recognised by every one. They were fond of each other, and reluctant to part, until a rapid increase of family, and grown up children made it impossible for them to live comfortably together. Not liking to quarrel, they parted in peace, and each with her family, lived and prospered in a separate home. When subsequently the loving sisters met each other, their mutual greeting was most cordial and pathetic, and gave rise to those beautifully artistic productions, in which the musical harmony, and the poetic imagery are so melodious and captivating, that the minstrel finds it an easy task, in their recital, to move the audience to rapture.

19 With progressive development and culture, poetic composition became more and more methodical and homogeneous. The more irregular forms were gradually discarded, and slowly eliminated. Ultimately of the almost infinite number of *red c* measures, only six held their ground in the *laukika*, namely, the *śrīṣṭas* included between six and eleven syllables “आदिष्टमाष्टादशम् ।” Preference was given to them, as they are among the most regular of the vedic metres. None of them is much in use however, except *अनुष्टुप्*. But the ground it alone covers in literature is so extensive as to more than compensate for the loss sustained by the rest.

20 In some compositions the succession of long and short syllables in consecutive lines might happen to be unform, quite spontaneously, without any premeditation. Again, in others, successive lines might happen to bear a definite

relation in the time of their utterance. These two sorts would evidently be more sonorous and agreeable to the ear than less regular verses, and, in fact, the whole superstructure of *laukika metres* has been built upon this basis. The following are some vedic verses that closely resemble *laukika metres* —

- गायत्र्याम् । “इन्द्र शचीपतिर्वीर्येन वीरितः । दुष्यन्वी वृषाक्षमम् सासहि ।”
 अनुष्टुभिः । “गर्भंश्वेहि सिनीवाहि गर्भंश्वेहि सरस्वति ।
 गर्भंने षष्ठिनी देवा वाचतां पुष्करस्रजौ ।” मन्त्राः १ प्र० ४ ख० ७ ।
 “समस्तानु विश्वे देवा समापौ हृदयानि नो ।
 स्रजातरिखा मन्वाता समुदेही दधातु नो ।” मन्त्राः १ प्र० १ ख० १५ ।
 “अन्नपात्रेन सविता प्राचक्ष्मेष्ट एहिना ।
 दद्यामि मययन्त्रिना मनस्य हृदयं च नो ।” मन्त्राः १ प्र० ३ ख० ८ ।
 निष्टुभिः । “मम व्रते त हृदयं दधातु, * * * हृदयपतिता निवृणक्तु ममम् ।” २ ख० २१ ।
 “इयं दुर्वाक्षारिवाधमाना, वर्णे पवित्रं पुननी म आदात् ।” २ ख० २७ ।
 “माता रुद्राणां दुहिता वसूनी, स्वमादिद्यानामस्रतस्य मामि ।” २ प्र० ८ ख० १५ ।

21 The primary division of *laukika metres* into *जाति* and *उत्तम्* is based upon this distinction. One has a definite relation in the aggregate of *mātras*, quite irrespective of the number or position of the syllables in the *पद* or quadrants. The other takes into account, not only the number, but also the order of succession, of long and short syllables in successive quadrants.

22 *Mātra* has been rendered into English by the word quantity, and *लघु* and *गुरु*, by light and heavy respectively. A *गुरु* syllable is one that takes twice as much time, in its utterance, as a *लघु*. Light and heavy are words relative more to weight than to duration. The terms long and short are preferable, as appropriately expressive of that idea, and not opposed to common usage. Quantity may do for *mātra*. But in rendering such expressions as *एकमात्रक*, *द्विमात्रक* and *त्रिमात्रक* which define *लघु*, *गुरु* and *गुरु* respectively, a syllabic unit, and double and treble syllabic-units seem to be more handy.

23 Each of the two primary divisions may be again divided into three sub-classes: the *jāti* (जाति), into *ārya* (आर्या), *batāliya* (वैतालीयानि) and *mātrāsamakā* (मात्रासमकानि), the *brīti* (ब्रिती), into even, semi-even and uneven (समसहस्रम विषमसहस्र).

24 In describing the nature and character of the different measures included under these groups, I have adopted a plan somewhat different from that of our books, viz, a larger use of signs and symbols, instead of mere words.

25 This has many advantages. First, a symbolic is an universal language. Second, the eye comes to our help and relieves the memory of much of its burden. Third, it expedites very much the process of finding out the measure of any given verse, so much so, that a novice, just commencing his study

of Sanskrit, may, with its help, come to a conclusion in five minutes, where it would take a very long time for his learned teacher with his classical habit of using mnemonic rules. That this is no exaggeration will appear from the following illustration.

26 Pingala describes eighty varieties in the *dryā* group. Later authors have not so fully gone into them, and have certainly added nothing towards their elucidation. In modern times the differentiation seems to have been altogether ignored, perhaps for want of a clear exposition.

27 The generic and specific characters of these varieties, embodied in the following definitions, are represented by graphic sketches in the sequel.

I The *a'rya* metres are composed of syllabic groups of four mātrās, i.e. one or other of the following five combinations —(a)—, (b) — —, (c) — — —, (d)— — —, and (e) — — — — (“ल समुद्रा गण १”)

II An *a'rya* proper (fig. 1, १४) has, in its first half, seven *ganās* and a *semi-gana*, or thirty syllabic units (mātrās) altogether (“अथ षडश्याईम् १”)

III An odd *gana* i.e. 1st, 3rd, 5th, or 7th, should never be a (c) — — — (“अवापुङ् न न् १”)

IV The sixth *gana* must be either a (c) — — —, or an (e) — — — — (“षष्ठी ज् न्नी वा १”)

V The last half of the metre differs from the first, in the sixth *gana* alone, which is a single short syllable. Hence it has twenty-seven syllabic units in all.

VI When both halves have the character of the first half of an *a'rya* proper, the metre is called a *gītī*, (fig. 1, ११) (“आचार्यसमा गीति १”)

VII If both have the character of the second half of an *a'rya* proper, it is an *upagītī* (fig. 2, ११) (“अन्तेनीपगीति १”)

VIII If the character of an *a'rya* proper be reversed in the two halves, it is then called an *udgītī*, (fig. 3, ११) (“उत्क्रमणीगीति १”)

IX When each half is composed of eight *ganās*, instead of seven and a half, i.e. of two and thirty mātrās instead of thirty, the metre is called an *a'rya-gītī* (fig. 4, ११) (“अष्टौ वसुण आर्यागीति १”)

X When these different metres have, in each half, a pause after the third *gana* or twelve syllabic units, they are distinguished as *pathyā*. Of all *a'rya* metres *pathyā* is the variety which is in most common usage. The pause is represented in the figures by the sign () (“त्रिषु गणेषु पाद पथ्याये च १”)

XI If there be no pause after twelve mātrās, in either or both halves, the metre is a *tipulā*. (“विपुलाया १”)

XII When the second and fourth *ganās*, in either or both halves, are amphibrachs (c) ◡—◡, and are each of them preceded and followed by a long syllable, the measure is a *chapala*, * ◡—, ◡—◡, —, ◡—, — * *

(“चपला द्वितीयचतुर्थी मध्ये जी ।”)

28 Thus with the sign of a pause () 'after 3 *ganās* in both halves, the five figures, indicated above, represent the five pathyā' varieties of the five *a'ṛjā'* families. With the sign, in the second half alone, each of them would be an *a'divipula'* (आदिविपुला) of its own family, in the first half alone, an *antyaṭipula'* (अन्तर्विपुला). Without the sign in either half, they would be all *maha'ṭipula's* of their own name (महाविपुलाः). Thus we get a score of *a'ṛjā'* forms.

29 By bringing the other variation (*chapala*) to bear upon them, we get three scores more. When it affects the first half alone, the metre is a *mukhachapala'* (मुखचपला), when the second alone, it is a *jaghanachapala'* (जघनचपला), when both are affected, it is a *maha'chapala'* (महाचपला). Here is a graphic delineation then of the eighty varieties of *a'ṛjā's*, described by Pingala and his commentator Halayudha. (एकैव भवति पद्या इत्यादि पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।)

30 The great commentator Halāyudha brings together all the *laukika* measures under three principal heads, *ganachhandah*, *mātra'chhandah* and *akṣharachhandah*, गणच्छन्दो मात्रच्छन्दोऽक्षरच्छन्दः. The last is also known as *vṛttam* (वृत्तम्). Metres, composed of syllabic groups of four units, come under his first head. They are the *aryas*. His second group comprises *vaitaliyas* and *mātrasamakās*. The third consists of the measures, that are regulated by the number of syllables in the different *pa'da* or quadrants.

31 Later authors (उत्तरवाकर, इन्दीमञ्जरी &c) describe Halāyudha's first and second classes together under one designation, as *jāti* or *Mātrachhandah*.

32 But these different authors agree with each other in the arrangement of the *vṛttas*. They are the direct lineal descendants of *vedic* metres, and in the nomenclature of the more polished groups of this class, namely the even metres (समवृत्तानि), their ancestral generic names have been retained. Thus *gayatri*, *anushtub*, *pankti* (गायत्री, अनुष्टुप, पङ्क्ति &c.) are simply derivative names from the *vedic*, and, in the *laukika*, they signify no more than the number of syllables in a quadrant, *gayatri* meaning six, *uṣṇik* seven, *anushtub* eight &c.

33 This arrangement has no doubt the advantage of a ready reference of particular metres to definite groups, which renders the task of finding out the measure of a verse easier so far. But otherwise the classification is not free from objection.

34 Certainly it does not bring together measures that are closely allied to one another, but very often parts them far asunder. Take for instance the metres

described in ten simple classes (सुहृद् वर्गः) in the fourth part (चतुर्थोऽङ्कः) of this book. They are, in each group, so closely allied, that it is hard to distinguish one from another, except by counting the number of syllables in a quadrant. The measures, there grouped together, are, in the orthodox system placed each in a different chapter, and wide apart from one another. On the other hand it, more frequently than otherwise, puts most heterogeneous forms side by side. It altogether ignores the relationship between the *vr̥ttas* and the *mātra chhandas*. It aims at an exhaustive enumeration of particular metres rather than a comprehensive survey of generalised classes. It resembles the Horticulturist's assortment of beautiful and rare plants, rather than the Botanists' methodical study of the Vegetable Kingdom. It invariably leaves behind a remaining mass of indefinite and chaotic elements. The nomenclature too is both redundant and defective. Sometimes very different metres are called by one and the same name, at other times a single metrical form has more than one name given to it, by the same author, without even a hint of its being anywhere described by another name. Difference in the pause is in some cases a valid ground for a plural nomenclature, but not in all. It entails much waste of valuable time and energy on the part of the diligent student, and, as a necessary consequence, leads eventually to a neglect in the study of the subject itself.

35 There is a germ of classification in accordance with natural affinities in the older authors. Pingala enunciates with great felicity a couple of aphorisms as generic definitions (स्थिति समानौ स्थिति प्रमाणी) for what, in the classical literature of the West, would be called Trochaic and Iambic measures respectively, consisting of alternate long and short syllables, the long taking precedence in the one, and the short in the other. But instead of carrying this analysis any further, he jumbled together all the remaining measures into one heterogeneous conglomeration, which he christened as *vidham* (वितानमन्तः). Though the illustrative examples in the commentary are all of eight syllables the author evidently

*The attempt is always futile. It gives rise to frequent contradictions and calls forth many an expression of apology from the authors. Halāyudha thus begins the description of particular *samavṛttas* in the 6th chapter —

“न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रसारणप्रमाणि । पूर्वाचार्यकृत उच्यन्ते किञ्चिदिहोच्यते ॥”

The eighth chapter (अष्टमोऽध्यायः) starts with the *sūtram* अष्टावृत्तस्याद्या. Then follows a description of eighteen individual metres placed in the same groups defined and explained in as much detail and illustrated with examples exactly in the same way, as in his two preceding chapters. They are explicitly called *gṛhās* or the undescribed nevertheless. At the end of the 8th chapter again there is left in the lumber room of *gṛhās* an indefinite and innumerable remainder “एवमादीनि वृत्तानि कीदृश प्रसारितुं महाकविप्रदीपितुं न दृश्यन्ते । विज्ञेयप्रभाषागतानि शास्त्रकारेण नामनिर्दिष्टं कृत्वा भोक्तानि, तानि गद्या मयेन वक्ष्यन्ते ॥”

meant the definitions as of general application to a definite succession of syllables of different duration, irrespective of their number in a quadrant. For in his *Pra-kṛita* treatise, he has given a separate name (मञ्जिका) to a trochaic metre of eight syllables (*vide infra* १४ पृष्ठे), and in his Sanskrit treatise (भूषणम्) there is another octosyllabic, described in the name of *chitrāpadā* (चित्रपदा), which has been indicated by his commentator Halāyudha in an unmistakable language, as one out of many forms of the conglomerate *vitānam* (*vide infra* १८ पृष्ठे ११ पङ्क्तिः), moreover the selfsame word is used both in the general definition of a trochee, as well as in that of one of twenty syllables to which a separate name is given of course (स्मिति इतमः). Subsequent writers do not seem to comprehend even the object and scope of this generalisation as they have restricted the class names, *samāns*, *pramāns* and *vitānam* to metres of eight syllables only, and many of them quite unconsciously adopt also the particular octosyllabic names, as if they were meant for measures different from one another.

36 This principle of classification has been extended, in the fourth part of this book, to a wider range. The even metres (समवृत्तानि) are there divided into eleven groups, ten simple, and one mixed. Of the simple classes, two *samāns* and *pramāns* have been explained in the last paragraph. One, Spēndee of the West, consists of long syllables only, another, of short alone, and includes both Pyrrhic and Tribrāch, three others consist, each, of one long and two short syllables, in different orders of succession, and correspond to Ānapēst (— — —), Āmphibrāch (— — —) and Dāctylī (— — —), and the remaining three consist of the three permutations of one short and two long syllables (— — —, — — —, — — —) and appear to have no analogues in western literature. In the conformation of the mixed group, two uniformities seem to play an important part, namely, Combination and Equivalent Substitution.

37 By Combination is here meant a juxtaposition of syllabic groups of different denominations, instead of a mere repetition of one or other of them, as happens in the groups of metres described in the last para. The following measures may be adduced to illustrate this —

(1) अद्वयमि, वृत्त = 6(—) + 2(—), (2) कमल = 5(—) + (— — —), (3) उदय्या, भुजगमिष्टयता = 6(—) + 3(—), (4) कमला = 8(—) + (—), (5) विदुमि, वृत्त = 8(—) + 3(—), (6) अतिजगता, चक्रो = 8(—) + (— — —) + 2(—), गोरी = 11(—) + 2(—), (7) मर्त्येयम्, सुपविदम् = 12(—) + 2(—), (8) चक्रपदम् = (—) + 12(—) + (—), (9) अतिमर्त्येयम् चन्द्रावर्णा माला and मणिगुणिकरः = 14(—) + (—)

38 By Equivalent Substitution is meant an interchange of syllables, or of groups of syllables, of equal value in units of time. One long may, for instance, be replaced by two short syllables, or *vice versa*. One of the sylla

bic groups of four units (चतुक्कलमया) may replace another, and so may those of five units (पञ्चकलमया). An interchange may take place also in their order of succession, i. e. by mutual transposition. The following may be advanced, in the elucidation of this principle — A quadrant of त्रोटकम् consists of four ānapestic feet. In मोटकम् the two short syllables of its first foot are replaced by a long one, and in सुवर्णा, of the third foot also. In दीपकम् there is a long syllable in the place of two short ones in the last foot, and three Dactyls in lieu of its other three ānapestic feet. By changing the two short syllables of the 2nd dactylic of दीपकम् for a long one, we get चम्पकमाला, if the long syllable of its 1st dactylic be replaced by two short ones, we get वामरसम्, if the two short ones of its second be replaced by a long one, and the long one of its third by two short ones, we get कुट्टमलदन्ती. If its first long syllable be replaced by two short, and the two short ones of its second foot by a long one, we get अनवसिता, and so on.

39 These natural groups include not only the *vr̥ttas*, but the *mātrāchhandas* too. The abrupt separation of the artificial divisions disappear, and their mutual correlation and family affinities come more and more *en evidence*. It would appear then, that there is no radical difference in the essential principle of harmony, that one class gradually merges into another, and that many a measure may, with equal propriety, be grouped with the *vr̥ttas* as much as with the *mātrāchhandas*. Besides it would be possible then to explain the structure of many an irregular form of versification, met with in literature, that have now apparently no place in any of the classes or divisions of our metrical authors. A number of these anomalous forms have been grouped together in a separate chapter (४४) of the 1st part of this book, characterised with definitions, and illustrated by examples, culled from the Mahābhārata, the Bhāgavatam and the Gita Govinda of Jayadeva. A few more from the Bhāgavatam are explained by the principle of equivalent substitution in pp. 115 and 116.

40 A little more analysis of any of these irregular forms will throw further light on the subject, and enable us to recognise, in their component parts, many an old acquaintance of the *vr̥ttam* as well as of the *mātrāchhandas* class. The following from Jayadeva for instance —

- (क) “प्रलयपयोभिर्जले धृतवानसि वेदम् । विहितवद्वितपरितमखेदम् ॥ १ ॥ (ख)
 “चितिरतिविपुलतरे तव दिठति पृष्ठे । धरविधरपक्षिष्वकगरिष्ठे ॥ २ ॥ “
 “यसि दग्धमश्विरे धरणी तव अधः । अग्निनि कलङ्कक्षिपु निमग्ना ॥ ३ ॥ “
 “तव करकमलवरे मखमदभुतमङ्गम् । दलितद्विरव्यक्तगिषु तनुभङ्गम् ॥ ४ ॥ “
 “बलपयसि विक्रमये बलिमदभुतबालनः । पदमखनीरजनिममपावन ॥ ५ ॥ “
 “अक्षिपदधिवमय जगदपगतपापम् । ययसि यसि अमितभवापापम् ॥ ६ ॥ “

- (क) वितरसि दिक्षु रपे दिवपतिकमनीयम् । दशमुखमोक्षिषि रमणीयम् ॥ ७ ॥ (ख)
 " वहसि वपुषि विशदे वसन नन्दामम् । हृत्पतिभौतिमिवितयमुनामम् ॥ ८ ॥
 " निन्दसि यत्रनिषेरहृत् भुविजातम् । सदपद्मदपदमिगपद्मघातम् ॥ ९ ॥
 " खेच्छनिवहनिषने कलरसि करवालम् । धूमकेतुमिव किमपि करातम् ॥ १० ॥
 " श्रीनयदेवकपरिदमुदिवमुदारम् । मधु मन्द सुखद मयसारम् ॥ ११ ॥ १४० ॥

Is this *aria* of Jayadeva a metrical composition, or is it not? The sweetness of its cadence, and the regularity of its periods would at once indicate its place there, perhaps not an obscure one either. But where is it to be placed? It is not a *गुणवृत्तम्*, neither an *अक्षरम्*, nor a *विषमम्*, for it has no syllabic uniformity whatever, either in number, or in uniform sequence. Is it a *कृति*? It is not an *आर्या* of any kind, neither a *वैतालीयम्*, nor any of its varieties. It cannot be classed with any of the *मात्रासमकानि*. Thus then it is excluded one by one from all the groups of measures, described in books. But still the ear would demur to keep it out of the pale of metrical literature. Its metrical character may however be defined thus: twenty *mātras* in the 1st half, with a *cæsural* pause after the 10th, besides the terminal, and sixteen in the 2nd half. There is a *rhythmic* harmony also in all the stanzas. It would thus be an additional *मात्राच्छन्दः*, and has been so described in (१६ वृत्त) this book. Again of the 1st halves (क), 'नगदपगतपाप' (६), 'दिवपतिकमनीय' (७), 'कलरसि करवाल' (१०), and 'ददमुदिवमुदारम्' (११) are *अनुष्टुभि* *तुष्ट*, and 'क्षितिरेतिविपुन्दरे' (१), 'वसति दशमशिखरे' (२), 'तव कर कमलवरे' (४), and 'वहसि वपुषि विशदे' (८), are 'हृत्पदा कमला' (*ends ante para 37*). The 2nd halves (ख) are all *mātrāsamakās* of one kind or other, with the exception of the 10th which differs from them by a shade: moreover १, २, ७ and ११ are *गत्या तामरम्* (*vide ante para 38*) ३ is *क्षितिजगत्या चण्डी*, and ६ is *शक्या सुपविदम्* (*para 37*). It would be easy enough to carry this analysis still further, and to show, in the structure of the verses, a composition or juxtaposition of single, double, or treble syllabic groups, variously transformed by substitution of equivalent syllables, as enunciated in *paras 37 and 38*.

41 It does not appear that, there has been any real progress in the study of metrical forms, since the days of Pingala. Recent authors seem to have devoted their attention entirely to a description or definition of their characters in compact mnemonic verses, and modern scholars have to spend a deal of time and energy in committing these to memory. The nice little book *श्रुतार्थ*, ascribed to Kaṭhisaśaśa has many advantages in this respect, and is very generally resorted to: it is very problematical, however, if such an imperfect and defective rudimentary work had ever issued from the immortal pen of the Greatest of Poets. It is evident on the other hand that much of what was known in the age of Pingala has been subsequently misunderstood, or not understood by many of his successors. This has occurred, for instance, in some processes of calcula-

tion, as will appear from the examples given below Pingala brought Arithmetical rules, akin to the laws of Variation and Permutation, Combination and Progression, to bear upon the subject. Later authors, as a rule, pass over this portion perhaps from a deficiency in their knowledge of Arithmetic. It is of a piece with the general decline of Society, observable in the past history of our country, in most departments of Knowledge and Art.

42 To calculate the possible number of even metres (समवृत्तानि) in a group, with a given number of syllables in a quadrant, is simply to find out their Permutations and Variations. The Variations throughout are two only—long and short in the present case, and their Permutations fall into a Geometrical Series. For it is evident that, of Mono syllabic measures, there cannot possibly be more than two, one a long, and the other a short syllable, and that Dissyllabics cannot exceed four, both long in one, both short in another, a long and a short and a short and a long in the other two. It may be shown in a similar way, that a trisyllabic group cannot have more than eight forms. The series goes on increasing at each stage by a multiple of two, and could be thus formulated: a group of m syllables has 2^m for its limit of even metres.

43 The method of Pingala is substantially the same. Here are his aphorisms—

- 1 “द्विकौ ग्लौ ।”
- 2 “मिश्रौ च ।”
- 3 “पृथग्ग्लौ मिश्राः ।”
- 4 “वसवस्त्रिकाः ।”

1 ग } monosyllabics are
2 ल } two = 2^1

ग } 1 गग
ल } 2 लल
ग } 3 गल
ल } 4 लल Dys
syllabics are
four = 2^2

“तेन षोडशचतुस्का द्वात्रिंशत्-
पञ्चका भवन्ति । एवं चतु पष्टि-
गोयद्वोसमहत्तानि सर्वेगुरुलघु-
द्यस्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तर
मुष्णिगादीनामेकैकाक्षराधिक्याद्वि-
अष्टार्यमिदं सूत्रम् ।” इ० ।

गग } 1 गगग
लल } 2 ललल
गल } 3 गलल
लल } 4 ललल
गग } 5 गगल
लल } 6 ललल
गल } 7 गलल
लल } 8 ललल Trisyl
labics are
eight = 2^3

In a similar way, Tetrasyllabics are sixteen = 2^4 , Penta-syllabics two and thirty = 2^5 , Hexasyllabics (षाडकी, sixty-four = 2^6 , Septasyllabics (सप्तक), 128 = 2^7 , and so on.

44 The semi-even (सहस्रम) are those in which alternate quadrants (पारा) are alike, but the odds differ from the even, uneven (विषम) those in which the quadrants are all dissimilar. Combinations of even metres, taken two at a time, would give the number of semi-even. The aphorisms of Pingala are "सम सावत्तल कृतमहस्रमम् विषमच, रागुनम् ।" Transformed into a modern formula, it would be, in a group of m syllables, the limit of semi-even metres is, $(2^m)^2 - 2^m = 2^{2m} - 2^m$, of uneven, $(2^{2m})^2 - 2^{2m} = 2^{4m} - 2^{2m}$.

45 The same method is applicable to other cases, as for instance in the calculation of the possible number of hybrids उपजातम्, and of the varieties in each of the árya families. The hybrids are analogous to the semi-even and uneven metres of a monosyllabic group, in as much as the variation affects a single syllable, the first, others remaining constant. Thus the limit of semi even hybrids is $2^2 - 2$, or $4 - 2 = 2$, of uneven $2^4 - 2^2$, or $16 - 4 = 12$ altogether $12 + 2 = 14$. The two halves in each of the árya families, when affected by one variation (पञ्च) give four varieties, $4 = 2^2$, a second variation (चपला), superadded to this evolves sixteen, $(2^2)^2 = 4^2 = 16$ altogether in the five families, $16 \times 5 = 80$.

46 Two other processes of Pingala may be taken together, viz., (a) "नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थम्" : ϵ to find out the form of versification that would correspond to a given number in the series (प्रसार), and (b) "वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थम्" : ϵ to allocate a given form of versification in its proper place in the series. From para 43 (ante) it is evident that, the 1st syllable in odd numbers of the series is always long, but short in even numbers, that the 2nd syllable in odd couples is long, in even short, that the 3rd syllable in odd quadruple groups is always long but short in even ones, that similarly the 4th syllable would be long in odd groups taken eight at a time, but short in even groups and so on. From this clue it would be easy enough to work out both the operations (a and b) of Pingala. His formulæ, somewhat different however, are enunciated in the aphorisms, "सङ्गे। सैके ग्। प्रतिलोमगुण दिक्वायम्। वतीत्येक ज्ञात। विरहे। स्ये मयम्। दि म्ये। तावदङ्गे नङ्गितम्।"

47 Some classical poets were not satisfied with the rhythm of *Samavrittas* even, which are at the best, but excellent forms of blank verse. They topped it over with various kinds of rhyme, which in Sanskrit goes by the name of *Yamaka*. There are some really good poems in it, such as नन्दादयकाव्य, चक्रवर्तक यमकाव्यम्, अमरगुप्तके २४, ६९, भगवते मङ्गाव्ययके ३, ४, ११, नीतिमतके च ८, ११, २२, ३०, शङ्कराचार्यस्य मोक्षमुद्गर and आनन्दलङ्कार्यो ८८, ९२, ९३, १०१, १०३. वसुदेवात्मने विद्वन्मुखमणने प्रथमे परिच्छेदे ५. १०, जयदेवकृती गीतगीविन्द, चौरपद्याशिका, भारतचन्द्रकत नागादकम्, alternate rhyme विद्वन्मुखमणने प्र० व० १, last three quadrants rhyme in त्रैव परिच्छेदे ३।

48 Ingenuity in the art of metrical composition has been displayed by

some poets in the various forms of *चित्रकाव्यम्*, to an extent, that has never been approached, perhaps, in any other language. For instance, a poem of 36 stanzas (रामकृष्णकृतं विश्वीमकाव्यम्) each to read exactly the same from right to left, as from left to right, is a marvellous feat indeed. This is not the limit of their skill, however. The following stanzas read the same in every direction, from right to left, as left to right, and from top to bottom, and back again, some in diagonals and some zigzag as well. (भारती १५३०-१५। माघे च १२३०-१०, १८, ७१, ८१।)

“दे वा का नि नि का वा दे
वा हि का स्व स्व का हि वा ।
का कारे भ भ रे का का
नि स्व भ व्य व्य भ स्व नि ॥”
“सा खे ना ग म ना र स्मि
र खे ना सो द ना र ता ।
ता र ना द ज ना म त्त
धी र ना ग म ना म या ॥”

“स का र ना ना र का म
का य सा द द सा य का ।
र सा ह वा वा ह सा र
ना द वा द द वा द ना ॥”
“श भी क म ति के ने हे
भी ता न न्द स्य ना श ने ।
क न त्स काम से ना के
म न्द काम क म स्य ति ॥”

“प्र ह त्ते वि क स ह्वा नं सा ध ने ऽप्य वि पा दि भिः ।

व ह पे वि क स ह्वा न यु ध मा प्य वि पा णि भिः ॥”

49 Modern Indian Vernaculars have borrowed their metrical types from Classical Sanskrit, and have altered and adapted them, each according to its capacity, and to the genius of its authors. Rhyme has been adopted in Bengali, and very much amplified. The equisyllabic character of the several verses in a stanza has been also preserved in most of its measures. In this there is great resemblance to the Vedic *dr̥shas*, in as much as there is no restriction of long and short in either the Vedic or the Bengali measures. The latter rhyme, however, while the former do not. Blank verse was ushered into existence in the Bengali language by the late M. M. S. Datta in a very attractive style, but it has not as yet thrived very well.

50 The uniform sequence of syllables of like quantity—the very essence of *samavritam*—was successfully introduced into Bengali by Bharatachandra, in a few beautiful specimens, such as *भुजङ्गप्रयात*, *तीटर्क* and *दृषकम्*. The following examples, one of each, are taken from his *chef d'œuvre*, *Annadāmangala*

“सहस्रे सहस्रे चले छुट दाना ।

चले छेवरवा छेवरवी नलि छुटनी ।

चले डाकिनी योगिनी घोर नेपे ।

छहकार हीं क उड़े सर्वांग ।

महाकाल बैठल डाल विशुद्धी ।

चले श शिवी पेशिनी मूक केशे ।

The last is more Sanskrit than Bengali. All of them have the characteristics of the Sanskrit metres, and, in addition to this, they rhyme like the ordinary Bengali measure, called *Paydra*. It may be observed also, that all the three measures are formed of multiples of simple syllabic combinations, & they fall into one or other of the ten simple groups (दशवर्ग) mentioned before (para 36). The capacity of the Bengali language however has not as yet developed to such an extent, as to admit of the infinite changes of inflexion, affixes and prefixes, by which mainly the uniform sequence of long and short syllables is brought about in the Sanskrit, in such a variety. Our *paydra* and *tripadi* have their prototypes in the *yamakakavyam* of the Sanskrit poets, which they resemble in rhyming and equisyllabic characters, but not in the sequence of syllables of like quantity.

ERRATA ET CORRIGENDA

पारिभाषिकशब्दाः ।

— ७७ —

१ । संख्यावाचकाः । (सङ्कृते प्राकृते च) ।

विषष्ट्या	त्रिंशती ।
चतुरस्रष्ट्या	समुद्र, वेद युग, अर्थ अब्धि ।
पञ्चन्	इन्द्रियाणि, भूतानि, शर, खम्, इधु, अलि ।
षष्ठ	ऋतु, रस, तर्क गुह्यवत्तम् ।
सप्तन्	स्वरा, ऋषि वर्णा गीवाणि अथा, लीक ।
अष्टन्	वसु, गायत्री, करी, फणी ।
नवन्	यद्, रन्ध्राणि, ख छिद्रम् ।
दशन्	दिक्, विराट् अङ्क ।
एकादशन्	रुद्रा, विष्टुप् ।
द्वादशन्	आदित्या अयती, मास, इन ।
चतुर्दशन्	मनु, भुवनम् ।

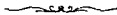
२ । मात्रावाचकाः । (प्राकृते) ।

मात्रा	कला ।
गुरु	चामरं, द्वार मणिगुण वलय कङ्कणम् ।
लघु	मय, शर, शल्य, अर्गल, काङ्कल सङ्क ।
गुरुद्वयं	कण, कुलीपुत्र ।
लघुद्वय	सुप्रिय ।
गुरुलघू	गुरुम् ।
लघुगुरु	गुरुर, अग्र ।

३ । गणवाचकाः । (प्राकृते) ।

चतुर्भुज	विष, विजय ।
पञ्चलघव	पापगण ।
जगत्	भूपति, पद्मीधर, पदामिक ।
रजत्	योधगण, कीदृज, सुपण ।
भगत्	अरत् ।
तगत्	कामावतार ।
मगत्	हस्त, अरतल ।
नगत्	शरगण ।

छन्दःसारसंग्रहः ।

तुङ्गाभ्रपतिता भ्रापो निम्नखातगता अपि ।

प्रयोजनानुसारेण ददत्यखिलमङ्गलम् ॥१॥

किमावय्यं कदाचित्तु सुप्रतिष्ठजनस्य च ।

महोपदेशवाचोहि चर्थैरत्रधमेन वा ॥२॥

इमासाशामुपायित्य छन्दःसङ्कलनव्रतम् ।

चरितुं चेष्टते मूढो घोषः श्रीचन्द्रमोहनः ॥३॥

“वागर्थ्याविवमम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥”

सम्यगवदत् कान्तिदामः, ‘वागर्थ्याविवमम्पृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ’ इति । यथा पार्वतीपरमेश्वरौ नित्यसहवर्तिनौ, तथा शब्दार्थावपि । तथापि शाक्तः शक्तिमेवोपास्ते, शैवः शिवञ्च । एवं काव्येऽपि शब्दार्थयोर्गुण-दोषादीनां प्रथक् समालोचना युज्यते ।

अनुप्रासयमकादयः शब्दालङ्कारा गद्ये पद्ये च प्रयोक्तव्याः, इत्येऽपि तुल्यशोभाजनकत्वात् । छन्दसु पद्यस्य विशेषलक्षणम् । छन्दसि हि काल-परिमितान्येव वर्णानि प्रयुज्यन्ते । नैवं गद्ये ।

अर्थगुणेषु प्रसादो हि मुख्यः । यदि वाक्यार्थं पाठकाः सम्यक् नोपल-भेरन्, तदा ग्रन्थकारस्य प्रयासो व्यर्थः स्यात् । नहि तेषु पाठकानां चित्ता-कर्षणं न्यूनम् । पाठकानां चित्ताभिनिवेशं विना लेखकस्योद्देश्यं न सिध्यति । रचनाप्रभाविण यदि पाठकानां मनः समाकृष्टं स्यात्, तदैव लेखकप्रयत्नस्य मुख्योद्देश्यसाधनं भवेत् ।

सामान्यत किमुद्दिश्य लेखका प्रवर्त्तन्ते ? पाठकानां चित्तविनोदनं मन समुन्नतिसाधनं वा तदुभयं वेति ।

मनोऽनुरञ्जनं मन समुन्नतिसाधनादीनां निदानभूता बहवो गुणा काव्ये स्थायिकपरिमाणा दृश्यन्ते । तेषामन्यतमोगुणं चित्रप्रकाशः । पाठकानां चित्तपटे लेखको यच्चित्रं प्रकटयति, तत् यावत्परिमितं परिस्फुटमाकर्षकञ्च भवेत्, तावन्मितमेव लिपे स्थायि फलं निष्पद्यते । तस्मिन्चित्रे यदि प्रकृते किञ्चन गूढरहस्यं निहितं स्यात्, कस्यचिन्नीतिवाक्यस्य जीवन्मूर्तिर्वा दृश्येत, तर्हि नूनं पाठकानां चित्तोत्कर्षसाधनं सम्भाव्यते । तत्र यदा मनोहरं किञ्चन दृश्यमङ्कितं स्यात्, तदा कथं न पाठकानां चित्तविनोदनं भवेत् । चित्रकरस्तूलिकया वर्णकैश्च यथा पटं रञ्जयति, तथैव कवि कल्पनया नानाविधै रसैश्च स्वकृतं काव्यं भूषयति । पटाङ्कितचित्रस्य चिरोद्भासाय यथा तैलमिश्रितो वर्णकः प्रयुज्यते, तथैव सुललितं छन्दः काव्यस्येति शम् ।

छन्दः परिज्ञानप्रयोजने इदं श्रुतिवचनम् ।—

‘यो ह वा अविदिताप्येच्छन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्च्छति, गर्तं वा पद्यते प्र वा मीयते पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य च्छन्दासि भवन्त्यथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेदं मर्ज्ज्मायुरेति श्रेयान् भवत्ययातयामान्यस्य च्छन्दासि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ।’ इत्याप्येयब्राह्मणम् । १ प्र० १ ।

प्रथमोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

परिभाषा ।

अथोक्तप्रत्यसङ्केतः ।

१ ।	पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्	पि०	इति सङ्केतः ।
२ ।	पिङ्गलस्य प्राकृतच्छन्दोपन्यः	प्रा० ।	
३ ।	इन्द्रायुधकृता मृतसञ्जीवन्याख्या वृत्तिः			इ० ।	
४ ।	कालिदासविरचितः श्रुतबोधः	श्रु० ।	
५ ।	केदारभट्टविरचितं हत्तरत्नाकरम्	के० ।	
६ ।	नारायणभट्टकृता तट्टोका	ना० ।	
७ ।	हत्तरत्नाकर-परिगिटम्	परि० ।	
८ ।	गङ्गादाससूरिविरचिता छन्दोमञ्जरी			ग० ।	

“१ ।	घी श्री स्त्री म् ।	२ ।	व रा सा य् ।
३ ।	का गु हा र् ।	४ ।	व मु धा स् ।
५ ।	सा ते क्त त् ।	६ ।	क दा स ज् ।
७ ।	किं व द भ् ।	८ ।	न ह स न् ।
९ ।	गृ ल् ।	१० ।	गन्ते ।
११ ।	धादिपरः ।	१२ ।	हे ।
१३ ।	लौ सः ।”	इति पि० ।	॥

* प्रथमाष्ट-श्रुतायां व्याख्या पद्यमपुत्रे साङ्केतिक-रैखायु संख्यादुसरेषु दृष्टव्या, अथ इत्यादिषु इतिरागवसादिरीकृता ।

“८ । गृह्यणं ऋस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य नकारसंज्ञा भवति । लशब्दस्य लघुवाचकः । तेन ऋस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवतीत्यर्थः सम्प्रत्यते ।

१० । ऋस्वाक्षरस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते ग् इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम् ।

११ । व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ऋस्वस्य अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वा-मूलीयोपध्मानीयेभ्यश्च गुरुसंज्ञातिदिश्यते ।

१२ । हिमात्रस्य दीर्घस्य गकारमञ्जा क्रियते ।

१३ । स गकारो हिमात्रो द्वौ लघू कृत्वा गणनीयः ।” इति ह० ।

१४ । “लः समुद्रा गणः । १५ । गौ गन्तमध्यादि-
र्लक्ष्य ।” पि० ।

“१४ । चतुर्णां लकाराणां गणः इत्येषा संज्ञा विधीयते ।

“१५ । स हि गणः कदाचिद् गुरुद्वयेन भवति, कदाचिदन्येनैकेन गुरुणा, कदाचिन्मध्यमेन, कदाचिदाद्येन, कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः ।” ह० ।

२ । “म्यरस्तजभगैर्लान्तरैर्भिर्दशभिरक्षरैः ।

समम्नं वाङ्मयं व्याप्तं तैलोक्यमिव विष्णुना ॥

सर्वगो भो मुखान्तर्लो यरायन्तगली सती ।

मध्यादौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्तिकाः ॥

* * * *

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कला ।

गणायतुर्नघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ।

सानुस्वारो विमर्गान्तो दीर्घो यत्तपरस्य यः ।

वा पादान्ते त्वमौ गुरुज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लघुः ।” के० ।

३ । “संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसंमितम् ।
विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन ।
एकमात्रो भवेदध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु भ्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनश्चाद्विमात्रकम् ।” यु० ।

४ । “मस्तिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भाट्टिगुरुः पुनरादिलघुर्य ।
जो गुरुमध्यगतो र लमध्यः सोऽन्तगुरुः कयितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्शयते यथा ॥” ग० ।

५ । अत्रोक्ताः संज्ञा रेखाभिर्दर्शिताः ।—

गृ = ङस्वः = ल = —, एकमात्रक । ग् = गुरुः = लौ = —, द्विमात्रकः ।

१ । म् = — — —

२ । य् = — — —

३ । र् = — — —

४ । स् = — — —

५ । त् = — — —

६ । ज् = — — —

७ । भ् = — — —

८ । न् = — — —

एतेऽष्टौ गणास्त्रिकाः ।

१५ । गौ = — —, गन्त = स = — — —, रमध्य = ज = — — —,
गादि = भ = — — —, ला = नौ = — — — ।

एते पञ्चकायतुष्कला गणाः ।

यतिः = विच्छेदः = विरामः = (:) ।

६ । “यतिर्विच्छेदः ।” पि० ।

“यतिः सर्वत्र पादान्ते स्तोकादे त्रु विज्ञेयतः ।

समुद्रादि पदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ।

कचित्तु पदमधोऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वोपरो भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥

पूर्व्वान्तवत् स्वरः सन्धौ कचिदेव परादिवत् ।
 द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यनादेशः परादिवत् ॥
 नित्यं प्राक् पदसम्बन्धाद्यादयः प्राक्पदान्तवत् ।
 परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥”

इति यत्युपदेशोपनिषद् । ६०

७ । छन्दोद्विविधं—वैदिकं लौकिकञ्च ।
 अत्र लौकिकमेव सङ्गलितम् ।

८ । “आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।
 तृतीयमक्षरच्छन्दः—छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥
 आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।
 वैताल्यादिवूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥
 समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ।” ६० ।

९ । अपिच, “पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
 वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥” ग० ।

१० । “पिङ्गनादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।
 मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ॥” के० ।

—

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथार्थाधिकारः ।

१ । “स्वरा अईञ्चाव्योऽईम् । २ । अवायुङ् न ल् ।
३ । पष्ठोज् । ४ । नौ वा । ५ । नौ चेत् पदं द्वितीयादि ।
६ । सप्तमः प्रथमादि । ७ । अन्ये पञ्चमः । ८ । पष्ठञ्च ल् ।”
पि० ।

“लघ्वैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विपमै लः ।

पष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽहं नियतमार्यायाः ॥

(५) पष्ठे द्वितीयलात् परके नू मुखलाच्च सयतिपदनियमः । (६)

(७) चरमेऽहं पञ्चमके तस्मादिह भवति पष्ठो लः ॥” के० ।

५ । “तर्थाव पष्ठस्य चतुर्लघोर्गणस्य द्वितीयलघोः पूर्वं प्रथमलघ्वन्तं
सयतिपदनियमः ।

६ । “परके ‘सप्तमः’ । सप्तमके चतुर्लघौ कृते सति, मुखलात् सप्तमस्य
प्रथमलघोः पूर्वं पष्ठगणान्ते सयतिपदं नियम्यते ।

७ । “द्वितीयेऽहं पञ्चमके नू चतुर्लघौ तस्मात्मुखलघोः पूर्वम्,
अर्थाच्चतुर्थान्ते पदं समाप्यते, इत्यनुपज्ञेण पूर्वपदाध्याहारेण योज्यम् ॥” ना० ।

“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा द्वितीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश माय्या ॥” शु० ।

२ । “त्रिषु गणेषु पादः पठ्याद्ये च ।” पि० ।

द्वादशमात्रासु यतिरिति ।

३ । “विपुलाऽन्या ।” पि० ।

विपुलास्त्रिस्त्रिंशद्वात्यन्तोभयपूर्विकाः । यत्र प्रथमाहं द्वादशमात्रासु
यतिर्न भवति, अन्येऽहं तु भवति, साट्टिविपुला, विपर्यस्तान्धविपुला ।
उभयाहंयोर्द्वादशमात्रासु यत्र यतिर्न भवति सोभयविपुलेति ।

४ । “चपला द्वितीयचतुर्थौ र्मध्ये जौ ।” पि० ।

“द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरु भवतः, प्रथमद्यान्तगुरुः (— — —),
तृतीयो द्विगुरुः (— —), पञ्चमद्यादिगुरुः (— — —), शेषं यथा-
प्राप्तम् । एवं गकारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सार्या चपला
नाम ।” ह० ।

नेयं रेखाप्रदर्शनी सूत्रसम्प्रता, अपरन्तु उदाहरणविरुद्धा ।*

“विपुलापूर्विकं महाचपलीदाहरणम् ।

१ २ज ३ ४ज ५* ६ज ७
चिबुके कपोल-देशेऽपि कूपिका दृश्यते स्मिन्ने यस्याः ।

२ज ४ज ५* ६ ७
विपुलान्वयप्रसूतापि जायते सा महाचपला ॥” ह० ।

अत्र प्रथमपञ्चमयोर्गणयोर्विकल्पः समीचीनो मन्यते । प्रथमस्य
(— — —) वा (— —), पञ्चमस्य (— — —) वा (— —) चेति ।

५ । “पूर्वे सुखपूर्वा । जघनपूर्वतरत्र ।

उभयोर्महाचपला ।” पि० ।

यस्याः प्रथमाहं एव चपलान्तरणं भवति नान्ये, सा सुखचपला,
विपर्यस्ता जघनचपला । यस्या उभयोरहंयोयपञ्चमन्तरणं भवति, सा सार्या
महाचपला नाम ।

६ । “एकैव भवति पद्या विपुलास्त्रिस्त्रिंशत्तयत्रस्ताः ।

चपलाभेदेतिभिरपि भिन्ना, इति पाङ्गशाखाः स्युः ॥

गोतिषतुष्टयमित्यं प्रत्येकं पाङ्गप्रकारं स्यात् ।

पाकस्यनार्थानामगोतिष भेदाः स्युः ॥” ह० ।

पार्थ्याच्छन्दोभेदोक्तिः ।

सप्त चतुष्कले गणाः ।

	१ गज	२	३ गज	४	५ गज	६	७ गज	चतुष्टय ।	मातासंख्या ।
१ ।	आद्याहे		()		ज ग्री	वा			१०
	अन्दाहे		()		ज	वा			१०
२ ।	आ०	— — — — — () — — — — —			ज ग्री	वा			१०
	अ०		()		ज	वा			१०
३ ।	आ०		()		ज ग्री	वा			१०
	अ०	— — — — — () — — — — —			ज	वा			१०
४ ।	आ०	— — — — — () — — — — —			ज ग्री	वा			१०
	अ०	— — — — — () — — — — —			ज	वा			१०

१ । पथ्याख्या ।

२ । मुखचपला पथ्याख्या ।

३ । जघनचपला पथ्याख्या ।

४ । महाचपला पथ्याख्या ।

उदाहरण पद्याः । आत्माआद्याहे मितानि () इति चिह्नानि र्चदन्तीदृशम्, तदा लक्ष्येण आदिर्विपुल या चकार इत्यार मरुपुंसा (१) आदिविपुलायां, (२) आदिविपुला मुखचपलायां, (३) आदिविपुला जघन चपलायां, (४) आदिविपुला महाचपलायां चेति । तदम् चन्दाईयित इति चिह्नान्तरपदेन चन्दा विपुलायाचकार इत्यार मरुपुं । अथापि () इति चिह्नानि र्चदन्तीदृशम्, तदा लक्ष्येण विपुलायाचकारी भेदा मरुपुं । उदाहरणानां शेषम् भेदा विपद्याः ।

गीतिः ।

“आद्यार्द्धसमा गीतिः ।” पि० ।

“एतदुक्तं भवति द्वितीयेऽप्यर्द्धे षष्ठो गणो जकारो नू वा कर्त्तव्यः ।” ह० ।

“आर्या-पूर्वार्द्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ।

छन्दोविदस्तदानीं गीतिं तामसृतवाणि भाषन्ते ॥” यु० ।

यदुक्तमार्या प्रकरणे तत् सर्वमवापि वक्तव्यम् । तेन हि गीतेरपि षोडश भेदा स्तु ।

उपगीतिः ।

“अन्त्येनोपगीतिः ।” पि० ।

“अन्त्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धं यस्याः, सा आर्या उपगीतिर्नाम ।” ह० ।

“आर्यान्तरार्द्ध-तुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तं चेत् ।

कामिनि तामुपगीतिं प्रतिभाषन्ते महाकवयः ॥” यु० ।

पूर्वार्द्धं आद्येन एतस्या अपि षोडश भेदा विन्यष्टा ।

उद्गीतिः ।

“उत्क्रमेणोद्गीतिः ।” पि० ।

“आद्यमन्त्यं भवत्यर्द्धमन्त्यमादौ, सा उद्गीतिर्नामार्या ।” ह० ।

अस्या षोडश भेदा पूर्वमेकीका ।

आर्यागीतिः ।

“अर्द्धे वसुगण आर्यागीतिः ।” पि० ।

“अष्टमोऽपि गणयत्तुर्मात्रको भवतीत्यर्थः । विशेषाभावाद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव नल्लकारः । अर्द्ध-

इति वर्तमाने पुनरक्षेपहृणाद् गणग्रहणाच्च इयमपि पथ्यादि-लक्षण-पूर्विका
आर्यागोतिः ।” ४० ।

तथादेव षोडश भेदा निर्दिष्टा ।

भक्त चतुष्कल गणाः ।

	१ अङ्क	२	३ अङ्क	४	५ अङ्क	६	७ अङ्क	अवधि, ।	सावधानता ।
१ ।	आयात		()		ज, मी वा				२०
	अन्यादि		()		ज, मी वा				२०
२ ।	आ०		()		ज				२०
	अ०		()		ज				२०
३ ।	आ०		()		ज				२०
	अ०		()		ज, मी वा				२०

अष्ट-चतुष्कल-गणाः ।

	(१) भाग	(२) भाग	(३) भाग	(४) भाग	(५) भाग	(६) भाग	(७) भाग	(८) भाग	(९) भाग	(१०) भाग	(११) भाग	(१२) भाग	(१३) भाग	(१४) भाग	(१५) भाग	(१६) भाग	(१७) भाग	(१८) भाग	(१९) भाग	(२०) भाग	(२१) भाग	(२२) भाग	(२३) भाग	(२४) भाग	(२५) भाग	(२६) भाग	(२७) भाग	(२८) भाग	(२९) भाग	(३०) भाग	(३१) भाग	(३२) भाग	(३३) भाग	(३४) भाग	(३५) भाग	(३६) भाग	(३७) भाग	(३८) भाग	(३९) भाग	(४०) भाग	(४१) भाग	(४२) भाग	(४३) भाग	(४४) भाग	(४५) भाग	(४६) भाग	(४७) भाग	(४८) भाग	(४९) भाग	(५०) भाग	(५१) भाग	(५२) भाग	(५३) भाग	(५४) भाग	(५५) भाग	(५६) भाग	(५७) भाग	(५८) भाग	(५९) भाग	(६०) भाग	(६१) भाग	(६२) भाग	(६३) भाग	(६४) भाग	(६५) भाग	(६६) भाग	(६७) भाग	(६८) भाग	(६९) भाग	(७०) भाग	(७१) भाग	(७२) भाग	(७३) भाग	(७४) भाग	(७५) भाग	(७६) भाग	(७७) भाग	(७८) भाग	(७९) भाग	(८०) भाग	(८१) भाग	(८२) भाग	(८३) भाग	(८४) भाग	(८५) भाग	(८६) भाग	(८७) भाग	(८८) भाग	(८९) भाग	(९०) भाग	(९१) भाग	(९२) भाग	(९३) भाग	(९४) भाग	(९५) भाग	(९६) भाग	(९७) भाग	(९८) भाग	(९९) भाग	(१००) भाग
--	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	-----------

१। यथागीतिः ।

२ । षष्ठोऽप्युपगोतिः ।

३ । पथ्योद्गीतिः ।

४ । पथ्याय्यांगीतिः ।

अथ शीति-चतुष्टयायां प्रत्येकं पक्षादप्यभावेतिह विज्ञेयमिति । आर्याः वाऽप्याहर्षो ये
परिवर्त्तेन वीक्ष्य विश्वप्रदमित्तं, ते परितन्त्रनेरेव शीति चतुष्टयायां मदीहकस्य वीक्ष्य विश्ववीक्ष्यम् ।

आर्यामेदानामुदाहरणानि ।

१ । पथ्यायाः ।

(क) अतः चतुर्लङ्गं पठनमप्यस्य प्रथमलघुना यति ।

“मणिवन्धनतो गलितं (:) संक्रान्तोशीरः (:) परिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमिव मे (:) मृणाल-वलये स्थितं पुरतः ॥

सुभग-सलिलावगाहाः (:) पाटल-संसर्गः (:) सुरभिवनवाताः ।

प्रच्छाय-सुलभ-निद्रा (:) दिवसाः परिणाम-रमणीयाः ॥” शकु० ।

“स्तन-युगमयु-स्नातं (:) समीपतरवर्त्तिः (:) हृदय-शोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं (:) व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥” कादम्बरी ।

“मृग-मीन-सजनानां (:) दृण-जल-सन्तोषः (:) विहित-वृत्तीनाम् ।

लुब्धक-धीवर-पिशुना (:) निष्कारण-वैरिणो जगति ॥

यदचेतनोऽपि पादैः (:) सृष्टः प्रज्वलति (:) सवितुरतिक्रान्तः ।

तत्तेजस्वी पुरुषः (:) परकृत-निरुक्तद्वयं सहते ॥” भर्तृहरिः ।

“परिणत-कठोर-पुष्करः (:) गर्भच्छदपीनः (:) मसृण-सुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्र-चन्दन (:) निस्सन्दजङ्गस्तव स्पर्शः ॥” भवभूतिः ।

(ख) षष्ठी गवी मध्यगुरुः ।

“रम्यास्तपोधनानां (:) प्रतिहत-विघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियद् भुजो मे (:) रक्षति मीर्यीकिणाङ्गं इति ॥

आपरितीपाद्दिदुषां (:) न साधु मन्ये प्रयोग-विज्ञानम् ।

वलवदपि शिञ्जितानां (:) सात्त्विकप्रत्ययं चेतः ॥

कः पौरवे वसुमतीं (:) शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं (:) सुगन्धास्तपस्त्विकन्यासु ॥” शकु० ।

“क्षिमापि रोहति तरुः (:) क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।

इति विमृशन्तः सन्तः (:) सन्ताप्यन्ते न ते विपदा ॥

अप्रिय-वचन-हरिद्वैः (:) प्रिय-वचनाख्यैः च्चदार-परितुष्टैः ।
 पर-परिवाद-निवृत्तैः (:) क्वचित् क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥” भर्तृहरिः ।
 “प्रसरति शगवत-विम्बे (:) विहित-विन्म्वे च भाषवे विधुरा ।
 विरचित विविध-विन्नापं (:) सा परितापं चकारोच्चैः ॥” गी० गो० ।

२ । आदिविपुलायाः ।

“क्षिप्त-च्छाया-लावस्य-लेपिनी किञ्चिदवनत-प्राणा ।
 सुख-विपुला सौभाग्यं (:) लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः ॥” ह० ।

३ । अन्तविपुलायाः ।

“चित्तं हरन्ति हरिणो-दीर्घ-दृगः कामिनां कलालापैः ।
 नीवी-विमोचन-व्याज-कथित-जघना जघनविपुला ॥” ह० ।

४ । उभयविपुलायाः ।

“या स्त्री कुचकलस-नितम्बमण्डले जायते महाविपुला ।
 गम्भीर-नाभिरतिदीर्घ-लोचना भवति सा सुभगा ॥” ह० ।

५ । पद्यापूर्वं सुखचपलायाः ।

“अतिदारुणा हिजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी कुटिला ।
 दूरात् परिहरणीया नारी नागीव सुखचपला ॥” ह० ।

६ । आदिविपुलापूर्वकं सुखचपलायाः ।

“यस्याय लोचने पिङ्गले भुवौ मङ्गले सुखं दीर्घम् ।
 विपुलोन्नताय दन्ताः कान्ताऽर्धौ भवति सुखचपला ॥” ह० ।

७ । उभयविपुलापूर्वं सुखचपलायाः ।

“विपुलाभिजात-वङ्गोद्भवापि रूपातिरैक-रस्यापि ।
 निःसार्यते गृहाद्वज्रमापि यटि भवति सुखचपला ॥” ह० ।

८ । पद्यापूर्वं जघनचपलायाः ।

“यत् पादस्य कनिष्ठा (:) न मृगति महीमनामिका वापि ।
 सा सर्व-धूर्त-भोग्या (:) भवेदवश्यं जघनचपला ॥” ह० ।

८ । अन्तविपुलापूर्वक जघनचपलाया ।

‘यस्या पादाङ्गुष्ठ व्यतीत्य याति प्रदेशिनी दीर्घा ।
विपुले कुले प्रसूतापि मा ध्रुव जघनचपला स्यात् ॥’ ह० ।

१० । महाविपुलापूर्वक जघनचपलाया ।

‘मकरध्वज मङ्गनि दृश्यते स्फुट तिलकं लाञ्छन यस्या ।
विपुलान्वयाभिजातापि जायते जघनचपलामौ ॥’ ह० ।

११ । पथ्यापूर्वक महाचपलाया ।

“हृदय हरन्ति नार्घ्यो मुनेरपि भ्रू कटाक्ष विक्षेपै ।
दोर्मूल नाभिदेश निदर्शयन्त्यो महाचपला ॥’ ह० ।

१२ । विपुलापूर्वक महाचपला, ऽम पृष्ठे उदाहृता ।

१३ । गीते । (क) पथ्या,

“मधुर वीणा रणित पञ्चम सुभगश्च कीकिलालाप ।
गीति पौरवधूनामधुना कुसुमायुध प्रवीधयति ॥” ह० ।
अपिच,
“तुङ्ग ण आणे हिअअ मह उण कामी दिवा वि रत्ति वि ।
णिग्घिण तवेइ वलिअ तुइ वुत्त मणोरहाइ अङ्गाइ ॥’ शकु० ।

(ख) आदिविपुला,

“इयमपरा विपुला गीतिरुच्यते मर्त्ये लीक हित हितो ।
यदनिष्टमात्मनस्तात्पर्यं भवतापि मा क्वचित् कारि ॥” ह० ।

(ग) पथ्या महाचपला,

“कामक्षकाक्षि गीतिर्मृगीदृशां सीधुपान चपलानाम् ।
सुरतश्च मुक्तमनो निरर्गन्मानाप मणित रमणीयम् ॥” ह० ।

(घ) महाचपला महाविपुला ।

“पञ्चेषु वक्रभ. पञ्चम ध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः ।

चपल करोति कामाकुलं मनः कामिनाममौ गीतिः ॥” ह० ।

१४ । उपगीतेः । (क) पथ्या,

“गाभ्यं मकरध्वज देवस्यास्त जगद्विजयि ।

इति समवेक्ष्य सुमुचुभिरुपगीतिस्यज्यते देशः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“विपुलोपगीति झङ्कार-मुखरिते भ्रमरमालानाम् ।

रेवा तपोवने वसुतोऽसु सततं मम प्रीतिः ॥” ह० ।

तथाच, गीतगीविन्दे । सप्तमो गणो ज् इत्येव प्रभेदः ।

“रमयति सुदृग् कामपि सुभृगं, खल हलधर सोदरे ।

किमफलमवमं चिरमिह विरमं, वद मखि विटपोदरे ॥

दृह-रम भणने कृत हरि गुणने, मधु रिपु पद-सेवके ।

कलि युग चरितं न वसतु दुरितं, कवि नृप जयदेवके ॥”

(ग) पथ्या महाचपला,

“विषयामिषाभिनायं करोति चित्तं मदा चपलम् ।

वैराग्य भायनानां तद्योपगीत्या भवेत् स्वस्थम् ॥” ह० ।

(घ) महाचपला महाविपुला,

“विपुलोपगीति सख्यज्यतामिटं स्वरुचकं भिचो ।

विषयामिनाय-दोषेण बाध्यते चञ्चलं चित्तम् ॥” ह० ।

१५ । उद्गीतेः । (क) पथ्या,

“ध्याय इवोद्गीतिरर्धः प्रथमं तावन्ननो हरमि ।

दुर्नयकर विश्राम्यमि पथात् प्राप्तेषु विप्रियैः शर्पैः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“एषा तयापरोक्षीतिरत्र विपुला परिभ्रमति ।

त्वद्वत्तभापि यत्कीर्त्तिरखिलदिक्पान्-पार्श्वमुपयाति ॥” ह० ।

(ग) पथ्या महाचपला,

“उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते काम-चपलानाम् ।

तस्मान् मुने विमुञ्च प्रदेशमेत समेतमेताभिः ॥” ह० ।

(घ) महाविपुला महाचपला,

“विपुला पयोधर-थोणि मण्डले चतुषोदपला ।

उद्गीति-शालिनी कामिनी च सा बालिनी मनो हरति ॥” ह० ।

१६ । आर्यागीतेः । (क) पथ्या,

“हृदय सदा यादवतः पापाटव्या दुरासदायादवतः ।

अरिसमुदायादवतस्त्रिजगन्मागाः क्षरेण दायादवतः ॥” नलोदयः ।

“अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमीश्वरं ब्रह्मपरम् ।

आत्मानं भावयतो भवसुक्तिः स्यादित्येवमार्यागीतिः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“विषयाभिलाष-सृगदृष्टिका ध्रुवं हरति हरिणमिव हतहृदयम् ।

विपुलात्म मोक्ष-सुख-काङ्क्षिभिस्ततस्त्यज्यते विषय रम सङ्गः ॥” ह० ।

(ख) पथ्या-जघनचपला,

“याताहतोर्ग्रीमाला चपलं सम्प्रेष्य विषयसुखमल्पतरम् ।

मुक्ता ममस्तसङ्गं तपोवनाभ्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ॥” ह० ।

(घ) महाविपुला-महाचपला,

“चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हन्त हत-विषयगणः ।

एकात्मशीलिनां योगिनामती भवति परम सुख-सम्प्राप्तिः ॥” ह० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथो वैतालीयाधिकारः ।

१ । “वैतालीयं द्विस्त्ररा अयुक्पादे, युग्वसवोऽन्ते
स्त्राः ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे तृतीये च चतुर्थे लकारा भवन्ति, द्वितीये चतुर्थे च
षोडशे लकाराः, तद्वैतालीयं नाम छन्दः । उभयोरपि पादयोरन्ते
रेफ-लकार-गकाराः कर्त्तव्याः । तत्रोदाहरणम् ।

शव-शोणित-पञ्चराश्रितं, पुरुषान्ध ग्रथितोर्ध्वं मूर्धजम् ।

वपुर्न्तर-वह्नि-दीपितं, वैतालीयमिदं विलोक्यताम् ॥” छ० ।

२ । “गौपच्छन्दसकम् ।” पि० ।

“अस्मिन् वैतालीये छन्दस्यन्ते गकारश्चेदधिको भवति, तदीपच्छन्दसकं
नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।

परमर्ष-निरीक्षणानुरक्तं, स्वयमत्यन्तनिगूढं चित्तं हृत्तिम् ।

अनवस्थितमर्थलुभमारादीपच्छन्दसकं जहोहि मितम् ॥” छ० ।

“गौपच्छन्दसिकम्” इति के० ।

३ । “आपातलिका भगौग् ।” पि० ।

“रेफ लकार गकाराणामपवादो भकारो गकारद्वयश्च । ‘द्विस्त्ररा अयुक्-
पादे, युग्वसवोऽन्ते’ इत्यनुवर्त्तते । तत्रोदाहरणम् ।

पिङ्गलकेशो कपिलाक्षी, वाचाटा विकटोन्नत दन्ती ।

आपातलिका पुनरेषा, नृपति कुलेऽपि न भाग्यमुपैति ॥” छ० ।

४ । “शेषे परेण युङ् न साकम् ।” पि० ।

“अत्र येषां नियम उक्तस्तद्व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः सः शेषः । युक् परेण न मिश्रीकार्यः, द्वितीयस्तृतीयेन, चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठ्य सप्तमेन । एवं वदता शेषाणां मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञातः ।” ह० ।

५ । “षट् चामिश्रा युजि ।” पि० ।

“अत्र द्वितीय-चतुर्थयोः पादयोः षड् लकारा अमिश्रा न कर्त्तव्याः, षष्ठ्यक् षष्ठ्यक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथम-द्वितीययोश्च पादयोः स्वरुचि ।” ह० ।

६ । “पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“युजीत्यनुवर्त्तते । यदा युक्पादे पञ्चमेन लकारेण पूर्वः सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शेषं यथाप्राप्तम् ।” ह० ।

७ । “अयुक् द्वितीयेनोदीच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“अयुक्-पादे द्वितीयेन लकारेण यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम् । शेषं यथाप्राप्तमेव ।” ह० ।

८ । “आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ।” पि० ।

“युक्पादे पञ्चमेन चतुर्थोऽयुक्पादे द्वितीयेन द्वितीयः सङ्गच्छते, इत्यर्थः ।” ह० ।

९ । “अयुक् चारुहासिनी ।” पि० ।

“यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षण्याः, तद्वैतालीयं चारुहासिनी नाम । किमलक्षणां, चतुर्दशमात्रत्वं, द्वितीयेन पूर्वस्य योगः ।” ह० ।

१० । “युगपरान्तिका ।” पि० ।

“युग्लक्षणा युक्तोद्यतुभिः पादैः अपरान्तिका नाम वैतालीयम् । किं तल्लक्षणं, षोडश मात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः षणां मिश्राणां प्रयोगश्च ।” ह० ।

११ । वैतालीयान्तं इति—सुन्दर्यदरवक्त्रे । श्रीपण्डितसहायकता साधुभारिणी पुष्पापा-
भट्टविराज । आपादिकान्तं वैतालीयं ।

१३ । उदाहरणानि ।

१ । (क) शुद्धवैतालीये,

“समर-शिरसि सङ्घते द्विपां, नय निगितायुधदृष्टिरग्रतः ।

कुवलय दल दीर्घ चक्षुपां, प्रमदानां न कटाक्ष-वीक्षितम् ॥” ह० ।

(ख) प्राच्यहृत्याम्, ९

“विपुलार्थ-सुवाचकाचराः, कस्य नाम न हरन्ति मानसम् ।

रस-भाव-विशेष-पेशलाः, प्राच्यवृत्ति-कवि काव्य-सम्पदः ॥” ह० ।

(ग) उदीच्यहृत्याम्,

“अवाचकमनूर्जिताक्षरं, श्रुतिदुष्टं श्रुतिकष्टमक्रमम् ।

प्रसाद रहितञ्च नेष्यते, कविभिः काव्यमुदीच्यवृत्तिभिः ॥” ह० ।

(घ) प्रवृत्तके,

“इदं भरत-वंश भूभृतां, श्रूयतां श्रुति मनो-रसायनम् ।

पवित्रमधिकं शुभोदयं, व्यास वक्त्र कथितं प्रवृत्तकम् ॥” ह० ।

(ङ) चारुहासिन्याम्,

“मनाक्-प्रसृत-दन्त दीधितिः, स्मरोन्नसित गण्डमण्डला ।

कटाक्ष-ललिता तु कामिनी, मनो हरति चारुहासिनी ॥” ह० ।

(च) अपरान्तिकायाम् ।

“स्थिर-विलास-नत-मौक्तिकावली, कमल कोमलाङ्गी शृङ्गच्छा ।

हरति कस्य हृदयं न कामिनः, सुरत केलि कुशलापरान्तिका ॥” ह० ।

शुद्ध-वैतालीयस्य युक्-पाद-लक्षणयुक्तौयतुभिः पादैरपरान्तिकोदाहरण-
स्यपि दृश्यते, यथा भागवदे ४।२।२८।

“इदमप्यच्युत विम्बभावनं, वपुरानन्दकरं मनोदृशाम् ।

सुरविद्धिदक्षपणैरुदायुर्धर्भुजदण्डैरुपपन्नमष्टभिः ॥”

२ । श्रीपच्छन्दसके ।

“परशुवतिषु पुत्रभावमादौ, कृत्वा प्रार्थयते पुनः प्रतिलम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दमकं खलस्य वृत्तम् ॥” ह० ।

औपच्छन्दसकस्य युक्पाद-सत्रस्य-युहैद्वतुभिः पादैश्चन्द्रोऽपि ह्यस्यते,
यथा महिकाच्ये, २२।३५।

“कान्यमिदं विहितम्नया बलभ्यां, श्रीवर स्तु नरेन्द्र-पालितायान् ।

कोर्तिरतो भवतां नृपस्य तस्य, देमकरः क्षितिपो यतः प्रजानान् ॥”

३ । आपातलिकायान् ।

“अभिरमयति किवरकण्ठो, हंसगतिः श्रवसायतनेत्रा ।

विशद कमल-कोमल गात्री, युवतिरियं हृदयं तरुणानान् ॥” ३० ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ मात्रासमकाधिकारः ।

१ । “गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः ।” पि० ।

“यत्र पादे गन्ता सन्तः षोडश लकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम
छन्दः । अन्ते द्वाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः । नवमस्य लकार एव । शेषे
परेण युङ् न साकमित्यनुवर्त्तनीयम् ॥” ३० ।

२ । “द्वादशस्य वानवासिका ।” पि० ।

“यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेणावतिष्ठते, चकारा-
चवमस्य, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम ॥” ३० ।

३ । “विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ।” पि० ।

“यत्र चतुष्पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रा-
समकं विश्लोकी नाम ॥” ३० ।

४ । “चित्रा नवमश्च ।” पि० ।

“यस्य नवमः लकार एवावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रा-
समकं चित्रा नाम ।” ह० ।

५ । “परयुक्तेनोपचित्रा ।” पि० ।

“दशमेन सहैकीभूतेन नवमेन उपचित्रा नाम भवति ।” ह० ।

६ । “एभिः पादाकुलकम् ।” पि० ।

“एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैचिदपि चतुर्भिः पादैः पादाकुलकं नाम ।” ह० ।

७ । “प्रतिपद यमकित षोडशमात्रा, नवम गुरुत्वं विभूयित गात्रा ।

पञ्चटिका पुनरत्र विवेकः, कापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥” ग० ।

उपचित्रा सहस्री एषा, यमकेनैव विज्ञेयिता । अने प्रति लक्षण नीकमप्यनुमेय गाडर षोडशमर
प्रयोगविधि । श्रेषे परेष युङ् न साकमिति सामान्य लक्षणेन हि मध्यगुरुं लो बाध्यते ।

पञ्चटिका पुनरत्रैभिर्न लक्षणा जाता, यथा—

(चैगल त्रिकृतगन्ध ममुकी

“प्रतिपादं चत्वारः चतुष्कला गणास्तत्रातिमो जगण एव, एवं चतुर्भिः
पादैश्चतुःपष्टिमात्रं पञ्चटिकाच्छन्दः ।” ना० ।

८ । “नवम गुरुत्वं व्यभिचरति च । रणधरणी जितरजनिविहारीति ।”

ग० ।

९ । छन्दमात्रासमकानागततत्त्वानि—पङ्क्ते पञ्चवक्षिष्टमी मीटनञ्ज जगत्यालीटकञ्च ।

१० । मानवासिकानागततत्त्वानि—पङ्क्तेमंशा तिट्ठी समरविलक्षिता कुड्मलदन्ती च, जगत्या कुसुम
विजिता लक्षणा (पि०) च, शर्कण्यां सुपवित प्रहरणकलित्वा चक्रपदञ्च, अतिशर्कण्यां शम्भवाणां माला
मणिगुणनिकरञ्च ।

११ । विद्रोक्कानागततत्त्वानि—अतिजगत्याधरणी, शर्कण्यां सुपवित अत्रपदञ्च, अतिशर्कण्यां शम्भवाणां
माला मणिगुणनिकरञ्च ।

१२ । चित्तानागततत्त्वानि—शर्कण्यां सुपवित चक्रपदञ्च, अतिशर्कण्यां शम्भवाणां माला मणिगुणनिकरञ्च ।

१३ । उपचित्रानागततत्त्वानि—अर्द्धसमरविलक्षिता दुतमध्या, अगुट्टो विद्रुमाला, पङ्क्ते दक्षिणवती सुपमा
च, तिट्ठी दीधक्षी जगत्या च, जगत्याधरसम, अतिजगत्याधरणी चेति ।

१४ । अथ मावाममक भेदा रेखाभिर्दृश्यन्ते ।

वर्ण-नामानि	पादचतुष्टयायां प्रत्येकं बीजप्रमाविधं															
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
मावाममकं (क)		.		.		.			—	.		.				—
बानवासिका (ख)		.		.		.			—	.		—				—
विशोकः (ग)		.			—	.		—	.		.					—
विद्या (घ)		.			—	.		—	.		.					—
एवविद्या (ङ)		.		.		.			—		.					—
पादाङ्गमकं (च)						—
पञ्चमिका (छ)		.		.		.			—		.					—
रघुराघी		.		.		.			—	.		.		.		

१५ । मावाममक भेदानामुदाहरणानि, चीदृत्तानि ।

(क) शुद्ध-मावाममके,

“याममसुखी विरमैर्दसैर्गन्धिराघी मित-नामाधः ।

निष्ठांस-रघुः स्फुटितैः केगैर्मात्राममकं समते दुःखम् ।” ४० ।

(ख) वानवासिकायाम्,

“मन्मथ चाप-ध्वनि रमणीयः, सुरत-महोत्सव पटह-निनादः ।
वनवास-स्त्री स्वनित विशेषः, कस्य न चित्तं रमयति पुंसः ॥” छ० ।

(ग) विश्लोके,

“भ्रातर्गुणरहितं विश्लोकं, दुर्नय करण कदर्थित लोकम् ।
जातं सहित कुलेऽप्यविनीतं, मित्र परिहर साधु विगीतम् ॥” छ० ।

(घ) चित्रायाम्,

“यदि याञ्छसि परपदमारोढु, मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः ।
मुद्यति मुनिरपि विषयासङ्गाच्चित्रा भवति हि मनसो हृत्तिः ॥” छ० ।
तथा च गीतगीवन्दे,

“भ्रसित पवनमनुपम परिणाहम्, मदन-दहनमिव वहति सदाहम् ।
दिशि दिशि किरति सजल-कण-जालम्, नयन नलिनमिव विगलित-नालम् ॥”

(ङ) उपचित्रायाम्,

“यच्चित्तं गुरु सक्तमुदारं, विद्याभ्यास-महाव्यसनञ्च ।
पृथो तस्य गुणैरुपचित्रा, चन्द्र मरीचि निर्भैर्भवतीयम् ॥” छ० ।

(च) पादाकुलके, क ग ए-ङ इत्येव क्रमैः पादैः,

“यन्नि वाचानित विकसित वृत्ते, काले मदन समागम दूते ।
श्रुत्वा कान्तां परिहृत मार्यः, पादाकुलकं धावति पान्यः ॥” छ० ।
अपि च, ग ङ-क ङ इत्येव क्रमैः पादैः,
‘पुंस्त्रीलिङ्ग-रुत गोभम गीते, दक्षिण पवन प्रेरित गीते ।
मधु ममयेऽग्निन् रुत विधोक्, पादाकुलकं नृत्यति म्लोकः ॥” छ० ।

तथा क ङ ङ ग इत्येव क्रमैः पादैः,

‘चित्तं भ्राष्ट्रत्यनवन्द्यं, पादाकुलकं श्लोकं मगानम् ।
काव. कावति गायति शक्तिस्तदपि न मम परमोक्तं भक्तिः ॥” छ० ।

ड ण ड ड इत्येव क्रमः पाठैः,

“परिहृत मर्त्यं परिरुह लोकाः, प्रतिदिनं वर्द्धित-गुरुतर-गोकाः ।

दुःख-विवर्द्धित-लोचन-धारिः, पाटाकुलकं याति तवारिः ॥” इ० ।

तथा च गीतगोविन्दे,

- (घ) “नयन विषयमपि किमनय-तन्पम्,
 (ङ) { गणयति विह्वित-दुताग-विकल्पम् ।
 त्वजति न पाणि तनेन कपोलम्,
 बाल-गगिनमिव मायमलीनम् ॥
 (घ) हरिरिति हरिरिति जपति सकामम्,
 (ङ) विरह-विह्वित-मरपेय निरुमम् ।
 (ण) { योजयत्येव-भणितमिति गीतम्,
 सुगयतु केगय-पदमुपनीतम् ॥
 (ङ) मज्जन नलिनदन-गोमित गयने,
 (ण) हरिमवलोक्य मफलव नयने ।
 (घ) जगयमि मनमि किमिति गुरु खेदम्,
 (ङ) नृणु मम यचनमनीहित भेदम् ॥
 (ण) { हरिरुपयातु यदतु बहु मधुरम्,
 किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ।
 योजयत्येव भणितमतिनलितम्,
 (ग) सुगयतु रमिकजनं हरिचरितम् ॥”

(ङ) पञ्चटिकायाम्,

“मा कुरु धन जन योजन-गर्धम्, हरति निमेषात्मानः मर्त्यम् ।

मायामवमिदमणिनं हित्वा, प्रह्वपटं प्रपिगाय विदित्वा ॥

नलिनो दन गत जनमतितरनम्, तद्व्योजनमतिगय ययनम् ।

विदि ध्याधि ध्यान दनम्, मोक्षं गोत्र हतञ्च ममनम् ॥”

इति गङ्गाधर-कृतं गीतमुद्धृतम् ।

नारायणभट्टस्य च,

“जे जे गल्लिअ गउड वइ एउ, उइएउ-ऊडज सभअ पराउ ।

उरु-विक्रम-विक्रम-जण्णिअ-जूरु, ताकण परक्रम कीइ ए वुञ्जु ॥”

see *urata* XX ।

अथो पञ्चमोऽध्यायः ।

१ । “गीत्याख्या लः ।” पि० ।

“यत्र पादे द्विर्वसवः षोडश-लकारा भवन्ति, सा गीत्याख्या नाम जातिः ।
ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लघ्वणं द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थम् ।” * ह० ।

२ । “शिखा विपर्यस्तार्हा ।” पि० ।

“यत्रार्धं सर्वनघु भवति, अर्धश्च सर्व-गुर्विति । एवं तस्या एव विन्यास-
भेदेन संज्ञादयमाह ।” ह० ।

३ । “लः पूर्वद्येज्ज्योतिः ।” पि० ।

“पूर्वद्येद्वर्धभागः सर्वनघुर्द्वात्रिंशत्कारो भवति, उत्तरय सर्वगुरुः
षोडश-गकारः, तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति ।” ह० ।

४ । “गद्येत् सौम्या ।” पि० ।

“तस्या एव शिखायाः पूर्वार्धभागः सर्वगुरुः षोडश-गकारद्येद्वर्धभवति,
उत्तरय द्वात्रिंशत्कार एव, तदा सौम्या नाम शिखा भवति ।” ह० ।

५ । “अष्टावर्हे गा द्वाभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडोक्ता ।”

दनमपरमपि वसुगुणित सलिलनिधि लघु कविरचित पदवितति भवति ॥”

के० ।

६ । “चूलिकैकोनविंशदेकविंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यत्र प्रथमेऽर्धे एकोनविंशत्प्रकारा भवन्ति, द्वितीये चार्धे एकविंशत्, तयोश्च अन्ते द्वौ लकारावुन्मूल्य प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तच्चूलिका नाम छन्दः । अन्ते गिति विशेषोपादान सामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्तविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोनविंश लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः ।

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते, ‘चूलिकाईमेकोनविंशदन्ते गिति ।’ तेषामुभयोश्चाप्येयोरेकोनविंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्ति । अर्द्धग्रहणादत्र पाद-
व्यवस्था नास्ति ।” ज० ।

७ । “विगुण नव लघुरवसिति गुरुरिति दलयुग(ल)कृत तनुरतिरुचिरा ।”

के० ।

तागनापतर्कवाचस्यति प्रकाशिते पुस्तके नारायणभट्टकृत टीकायाश्चाय पाठो दृश्यते । किञ्चाधिकाक्षर दीप परिहारायै लेखिकाचरीन्मूलन कर्तव्यमित्युपन्यस्तम् ।

इदमर्द्धश्रीकृत लक्षण ‘चूलिकाईमेकोनविंशदन्ते ग’ इत्येव पेट्रलक्ष्य पाठ सम्मतम् ।

८ । “मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुकपरिविरामि ।

पठ पुनरेकादशं दोहडिका द्विगुणेन ॥ प्राक्ततभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

ताराणापहत पाठोऽयं मात्रानूनाधिकदीपान् परिहार्यं, परन्तु रामतारणमिरीमणि पठ पाठ समीचीनो मन्यते, तथा—

“मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुक-विरामि ।

पद्यादेकादशकन्तु, दोहडिका द्विगुणेन ॥ अपभ्रंशभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

लघुक विरामि अन्यत्रार्थो लघुरिति, पूर्वं प्रथमपादे, पद्यादितोयथादि चैवर्धं ।

८। एतदध्यायीकभावार्थी रेखाभिदङ्गणे । यथा—

कन्दीनामानि ।		अङ्गे	वर्णसंख्या		हाइवी मादासंख्या
			लघु	गुरु	
गीत्यार्था		प्रत्येक	३२	०	६४
शिक्षा विद्यासमेति	ज्योति	आद्ये	३२	०	६४
		अन्त्ये	०	१६	
	सौम्या	आद्ये	०	१६	६४
		अन्त्ये	३२	०	
मूलिका		आद्ये	२०	१*	५०
		अन्त्ये	२८	१*	
अन्या मूलिका		प्रत्येक	२०	१*	५८

*यन्त्रे ।

१० । उदाहरणानि ।

१ । गीत्यार्थायाम् ।

“मदकल-खगकुल-कलरव-मुखरिणि, विकसित-सरसिज-परिमल सुरभिणि ।
गिरिवर-परिसर-सरसि महति खलु, रतिरतिशयमिह मम हृदि विलसति ॥”

६० ।

२ । ज्योतिषि ।

“यटि सुखमनुपममपरमभिलषसि, परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह ।
आत्मज्योतिर्योगाभ्यामादृष्टा दुःखच्छेदं कुर्याः ॥” ६० ।

३ । सौम्यायाम् ।

“सौम्यां दृष्टिं देहि स्नेहादेहेऽम्माकं मानं मुक्ता ।
शगधरमुखि सुखमुपनय मम हृदि, मनसिज-रजमपहर लघुतरमिह ॥”

६० ।

४ । चूलिकायाम् ।

“रतिकर-मलयनरुति शुभगगमभिहत-हिममहसि मधुसमये ।

प्रवममि पयिक विरहित कयमिह तु परिहृत युवतिरतिचपलतया ॥

अनप्रमिल भिलदलिकुल-मुहुरित निखिल-कमल-मलयपवने ।

जनयति मनसि शशिमुखि मुदमतिमयमिह मम मधुरयमधुना ॥” ह० ।

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

१ । कतिचिन्मात्राच्छ्रन्दांसि छन्दोपन्देषु नोक्तानि, पुनस्तानि काव्ये दृश्यन्ते । अतस्तेषां सोदाहरण लक्षणानि यथामति प्रदर्शयन्ते ।

एतानि बह्व्यपराणि च यानि पित्रलाचार्येण नामनिर्देश कृत्वा नोक्तानि, तानि सर्वोत्तरे गाथा शब्देन कथ्यन्ते, यथा—

“अत्रानुक्तं गाथा ।” पि० ।

“अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्मोक्तं छन्दःप्रयोगे च दृश्यते तद्गाथेति मन्तव्यम् ।” ह० ।

२ । आद्याहं विंगतिर्मात्राः, दशमेऽन्ते च यतिः । अन्याहं षोडश-मात्राय ।

यथा, “प्रलय-पयोधि-जले धृतवानसि वेदम् ।

विहित वहित-चरितमखेदम् ॥

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे ।

धरणिधरणकिण-चक्र-गरिष्ठे ॥” गी० गी० १५० ।

३ । आद्यार्धे विंशतिर्मात्रा एकादशेऽन्ते च यतिः । अन्यार्धे एक-
विंशतिर्मात्रा दशमेऽन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहि हृदय-दलनाय ॥

दहति शिशिर-मयूखे मरणमनुकरोति ।

पतति मदन विशिखे विलपति विक्लतरोऽति ॥” गी० गी० ५म० ।

वक्ष्यमाणेषु भिन्नैव यतिः—

“अमल-कमलदललोचन भवमोचन ए ।

त्रिभुवन-भवन-निधान जय जय देव हरे ॥” गी० गी० १म० ३, ५ ।

४ । उभयार्धयोः पञ्चदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“अनिल-तरल-कुवलयनयनेन, तपति न सा किशलयशयनेन ।

सखि या रमिता वनमालिना ॥ ध्रु ।

“विकसित-सरसिज ललितमुखेन । स्फुटति न सा मनसिज विशिखेन ॥

अमृतमधुर-सुदुतर वचनेन । ज्वलति न सा मलयज-पवनेन ॥

स्थलजलरुह-रुचिकर-चरणेन । लुठति न सा हिमकर-किरणेन ॥

* * * * *

योजयदेव भणित-वचनेन । प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥”

गी० गी० ७स० ।

५ । उभयार्धयोः सप्तदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“प्रविश राधे माधव-समीपमिह । मञ्जुतर-कुञ्जतल-केलिसदने ॥ ध्रु ।

नवभषदशोकदल-शयनसारे । कुसुमचयरचित-शुचि चासनेहि ॥

चल-मलय-वन-पवन-सुरभि-शीते । वितत-सद्गुण-नवपञ्चव-धने ॥

विहित-प्रप्रावती-सुख-समाजे । भणति जयदेव-कविराजराजे ॥”

गी० गी० ११स० ।

६ । उभयार्धयोर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“कथित समयेऽपि हरिरहह न ययौ वनम् ।

मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम् ॥

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।

तेन मम हृदयमिदमसम शर-कीलितम् ॥

* * * *

अहमिह निधसामि नगणितवनवैतसा ।

अरति मधुसूदनी मामपि न चेतसा ॥

हरिचरणशरण-जयदेव कविभारती ।

वसतु हृदि युवतिरिव कोमल कलावती ॥” गी० गी० ७स० ।

७ । उभयार्धयोश्चतुर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“हरि हरि हरि हतादरतया गता सा क्रुपितेव । ध्रु ।

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ।

सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहैव ।

किं धनेन जनेन किं मम जीवितेन शृहेव ॥

* * * *

चम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।

देहि सुन्दरि दर्शनं मम मन्मथेन दुनीमि ॥

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवर्णेन ।

किन्दुविस्व समुद्रसम्भव-रोहिणीरमणेन ॥” गी० गी० ३स० ।

अर्धेदेकपादं गणयेत्ततः सप्तदशाक्षरसमवृत्तं स्यात्, तत्राक्षरं—
रेफतः सगणश्च जी भगन्तास्तदाऽन्तवारि इति ।

८ । उभयार्धयोः सप्तविंशतिर्मात्रा अष्टमे प्रौढ्ये अन्ते च यतिः ।

तत्रोदाहरणम्,

“समुदित-मदने, रमणीवदने, सुखन-वलिताधरे ।

शृगमदतिलकं, लिखति सपुनकं, शृगमिव रजनीकरे ॥” गी० गी० ७स० ।

८ । उभयार्कयोरष्टाविंशतिर्मात्रा अष्टमे षोडशे अन्ते च यतिः ।
तत्रोदाहरणम्,

“धीरसमीरे, यमुनातीरे, वसति वने वनमाली । ध्रु ।

नामसमेतं, कृतसङ्केतं, वादयते सृदुवेणुम् ।

बहु मनुते तनु, ते तनुसङ्गत पवन चलितमपि रेणुम् ॥

पतति पतत्रे, विचलति पत्रे, शङ्कित भवदुपयानम् ।

रचयति शयनं, सचकित नयनं, पश्यति तव पन्यानम् ॥

सुखरमधीरं, त्यज मञ्जोरं, रिपुमिव केलिसुलोलम् ।

चल सखि कुञ्जं, सतिमिरपुञ्जं, शील्य नीलनिचोलम् ॥

✽ ✽ ✽ ✽

श्रीजयदेवे, कृतहरिसेवे, भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदित-हृदयं, हरिमतिसदयं, नमत सुकृत-कमनीयम् ॥”

गी० गी० ५८० ।

यतिर्विभिन्ना यथा—

“लनितलवङ्गलता परिशीलन-कोमल-मलय समीरे ।

मधुकर-निकर-करमित कोकिल कूजित-कुञ्जकुटीरे ॥

हरिरिह मरम वसन्ते, विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।

नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ ध्रु० ।

उग्नद-मदन मनोरथ पथिकवधूजन-जनित-विलापे ।

अनिकुल मङ्गल कुसुमसमूह निराकुल वकुलकलापे ॥

✽ ✽ ✽ ✽

श्रीजयदेव भणितमिदमद्भुत केशव केलिरहस्यम् ।

हृन्दावन विपिने लनितं वितनीतु शुभानि यशस्यम् ॥”गी०गी० १८० ।

१० । उभयार्कयोर्द्विंशतिर्मात्राः । तत्रोदाहरणम्,

“कुह यदुमन्दन चन्दनशिशिरतरणैः करेण पयोधरे ।

शृगमदपत्रकमत मनोभव मङ्गल कलश मङ्गोदरे ॥

अलिकुलगञ्जनमञ्जनकं रतिनायक-शायक-सोचने ।
 त्वदधर-सुखन-लम्बित-कज्जलमुज्ज्वलय प्रिय लोचने ॥
 नयन-कुरङ्ग-तरङ्ग-विकाश-निरासकरे श्रुतिमण्डले ।
 मनसिज-पाश विलासधरे शुभवेश निवेश्य कुण्डले ॥

✽ ✽ ✽ ✽

श्रीजयदेव वचसि जयदे हृदयं सटयं कुरु मण्डनं ।

हरिचरण-स्मरणासृत-कृत-कलिकलुप-ज्वरखण्डने ॥” गी० गो० १२स० ।

११ । उभयाद्वयोरष्टद्विंशन्भावा दशमे विंशे अन्ते च यतिः ।

तत्रोदाहरणं गीतगोविन्दे १०म-सर्गे ॥

“प्रिये चारुशीले, प्रिये चारुशीले, मुञ्च मयि मानमनिदानम् ।

सपदि मदनानलो, दहति मम मानसं, देहि मुखकमल मधुपानम् ॥ ध्रु ।

वदसि यदि किञ्चिदपि, दन्तरुचिकौमुदी, हरति दर-तिमिरमतिघोरम् ।

स्फुरदधर-सोधवे, तव वदनचन्द्रमा, रोचयति लोचन-चकोरम् ॥

✽ ✽ ✽ ✽ ✽

स्मर-गरल-खण्डनं, मम शिरसि मण्डनं, देहि पदपद्मवसुदारम् ।

ज्वलति मयि दारुणो, मदन-कदनानलो, हरतु तदुपाहितविकारम् ॥

इति चटुल चाटुपटु-चारु सुरवैरिणो, राधिकामधि वचनजातम् ।

जयति पद्मावतीरमण कविभारती, जयदेव-भणितमतिश्रातम् ॥”

१२ । उभयाद्वयोः षट्द्विंशन्भावाः । तत्रोदाहरणम्, भागवते,

“पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमुतात्मानं हृषलैर्भोज्यमाणम् ।

आहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान्, प्रजा उत्तस्त्रिन्धवव्यवर्षति ॥ १।१६।२१।

यस्मिन् हरिर्मगवानिज्यमान्, इज्यात्ममूर्त्तिर्यजतांश्च तनोति ।

कामानमोघान् स्त्रिरजङ्गमानामन्तर्ध्विर्वायुर्विष आत्मा ॥” १।१७।३४।

१३ । उभयाद्वयोरष्टाद्विंशन्भावाः । तत्रोदाहरणम्, महाभारते,

* जयदेवस्य सन्ध्याव्येव गीतानि मुञ्चति यमकच्छन्दसा रचितानि ।

“यदायीयं मागधानां यरिष्ठं, जरासभं च तत्र मध्ये ज्वलन्तम् ।
 दोर्भ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा, तदा नाशंसे विजयाय सञ्चय ॥
 यदायीयमर्जुनं देवदेवं, किरातरूपं त्राम्बकं तोष्य युधे ।
 अवाप्तवन्तं पाशुपतं महास्रं, तदा नाशंसे विजयाय सञ्चय ॥”

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ । अत्र गणमात्रान्दन्दां गुरुलघुसंख्यानिरूपणं क्रियते ।

२ । “सा ग्येन न समा लां ग्ल इति ।” पि० ।

“ग्ल” इत्यक्षराख्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुरूपत्वात् । अयमभिप्रायः,
 आर्यादिषु शास्त्रे यावत्सो मात्रा उपदिष्टास्तावन्यक्षराणि यथासंख्यं न
 पूर्यन्ते, सा तत्र गुरुसंख्या वेदितव्या, अवशिष्टा लघुसंख्या ।” इ० ।

३ । साङ्केतिकव्याख्यया एवं बोध्यम् ।

अक्षराणि = ग्लः = ग + ल । मात्रासंख्या = २ग + ल = मा । इत्ये,
 मा — ग्लः = ग, अपि च ग्लः — ग = ल ।

४ । तवीदाक्षरं गीतगीतिन्दे ०म सखे,

“प्रसरति शशधर त्रिभे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा ।

विरचित विविधविलाप सा परितार्यं चकारीदे ॥” २ ।

अत्र त्रिष्वक्षरिणदक्षराणि वर्तन्ते । आर्यालक्षणेन तेषां सप्तपञ्चाशत् संख्यका मात्रा भवितव्या ।
 तेन हि मा = ५०, ग्ल = ४१ । इत्यं ग = ५० — ४१ = ९, गुरुसंख्या । अपि च, ल = ४१ — ९ = ३२,
 लघुसंख्या । तथा च,

“अभ्युदयता पुरसाद्वगादा जघनगौरवात्पद्यात् ।

हारिःस पाण्डुविक्रते पदपङ्क्तिर्दुष्यतेऽभिनवा ॥”

अत्र द्वाद्विंशदक्षराणि वर्तन्ते । तेन ग्ल = ३० । तत्र ग = ५० — ३० = २०, गुरुसंख्या । अपि
 च ३० — १० = २०, लघुसंख्या ।

इति धीवहते छन्द सारसंग्रहे जातिभेदी नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ वृत्तम् ।

१ । “वृत्तम् ।” पि० ।

“तथा चोक्तम् ‘पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।’ गायत्र्यादी
छन्दसि वर्त्तत इति ‘वृत्तम्’ । तच्च स्थिरगुरुलघुचर-विन्यासमिष्यते । पादेन
संयोगात् पद्यम् । यथा भार्यादिच्छन्दःस्यपि पाद व्यवस्था नास्तीति
पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथग्भवत इत्यर्थः । संयोगाभावात् । तथा चोक्तम्,
‘एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरु लघु स्थितम्’ इति ।” ह० ।

२ । “सममर्द्धसमं विषमञ्च ।” पि० ।

“समसर्वावयवत्वात् ‘समम्’ । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तात्
‘समं वृत्तम्’ । शेषञ्च संज्ञानुरूपमेव । तत्रार्द्धे सने यस्य तत् ‘अर्द्धसमम्’ ।
सर्वावयवेष्वधोऽर्द्धाभ्याञ्च विगतं समं यस्य तत् ‘विषमम्’ । एवं त्रिप्रकारमपि
वृत्तजातमुक्तम् ।” ह० ।

३ । “युक् समं विषमञ्चायुक् स्नानं सद्भिर्निगद्यते ।

सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्च तथापरम् ॥

अद्वयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥

प्रथमाद्वि-समो यस्य द्वितीयचरणो भवेत् ।

द्वितीयसुर्यवहृत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥

यस्य प्राद्वन्मुक्तेऽपि नष्टं मित्रं परस्परम् ।

मदाद्विषयं हस्तं छन्दःशास्त्रविगतरताः ॥” वृ० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ विषयम् ।

१ । “आर्षैष्टुभाच्च यदार्पम् ।” पि० ।

“गायत्र्यादि-त्रिष्टुप्पद्यैनां यदार्पं छन्दोजातं वैदिके व्याख्यातं, लौकिके न तत्तथैव द्रष्टव्यम् । किमादार्पम् ? चतुर्विंशत्त्रयचरा गायत्री, अष्टाविंश-
त्यनरोणिण्य, द्वाविंशदक्षरानुष्टुप्, षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, चत्वारिंशदक्षरा
पङ्क्तिः, पञ्चत्यारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् ।” वृ० ।

“छन्दोऽस्य लौकिकं भ्याद्य आर्पमार्षैष्टुभात् अतम् ।

विष्टुप् पङ्क्तिय बृहती अनुष्टुपुण्यितीरितम् ॥

गायत्री ष्यात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यया सह ।

पायुता चोताया सह एकीकाक्षर-यर्जितम् ॥” इत्यग्निपुराणे, ३३० अ० ।

१ । अनुष्टुपे चतुर्ण यथोक्ता । तस्या मीमांसा पञ्चात् पञ्चमध्याये १० वृत्ते द्रष्टव्या । देवामार्पंछन्दसां
लौकिके विरलमयीती दृशते तेषामुदाहरणान्येव अर्पोज्ञाने, यथा—

१ । त्रिष्टुभाः,

“अमी धेदिं परितः कृतधियग्नाः, समिहन्ताः प्रान्तसंस्तोर्षदर्भाः ।

अपान्तो दुरितं जव्यगर्भैर्धैतानास्त्वां धृजयः पावयन्तु ॥” शकु० ।

तथा च भागवते,

“कचित्तद्रेऽनामयमात्ममशो, विष्णुयासि स्थायतेयमुखेन ।

चालचये भवतीमन्तराधिं, दूरे वभुं शोचसि कक्षनाम् ॥” १।१६।२० ।

“अरक्ष्यमाणां स्त्रिय उर्वि बालान्, शोचस्यथो पुरुषादैरिवात्तान् ।

वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्रगान् ॥” १।१६।२२।

“महत् सेवां हारमाहुर्विमुक्तेस्तमो हारं योपितां सद्भिः सद्भिः ।

महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता, विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥” ५।५।२।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथानुष्टुभेदाः ।

१ । “पादस्यानुष्टुब्वक्तम् । न प्रथमात् स्त्री । द्वितीय-
चतुर्थयो रश्च । वान्यत् । य चतुर्थात् ।” पि० ।

“अत्र वक्तृजातो पादस्य ‘प्रथमात्’ वर्णादूर्ध्वं सगणनगणौ न कार्यौ ।
द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफोऽपि न कर्त्तव्य इत्युपदेशः । सगणन-
गणाभ्यामन्यत् भगणादि-त्रिकपट्क-मध्ये यत्किञ्चित् त्रिकान्तरं ‘वा’
कर्त्तव्यम् । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यकारः प्रयोक्तव्यः ।” ह० ।

२ । “पथ्या युजो ज् । विपरीतैकौयम् ।” पि० ।

“अत्र वक्तो युजः पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं जकारः प्रयुज्यते, तद्वक्तं
पथ्या नाम । इत्तल्लक्षणाद्विपरीतलक्षणा एकौयमते पथ्या भवति ।” ह० ।

३ । “चपलाऽयुजो न् ।” पि० ।

“अयुक्पादस्य यदा चतुर्थादूर्ध्वं नकारो भवति, युक्पादे य एवावतिष्ठते,
तदा चपला नाम सानुष्टुब्वक्तम् । ह० ।

४ । “विपुला युगलः सप्तमः । सर्व्वतः सैतवस्य ।
भ्री न्तौ च ।” पि० ।

“विपुला युगलः सप्तमः सर्व्वं तत् सैतवस्य च ।

भ्री न्तौ वा विपुलानिका वक्तव्य-जातिः समीरिता ।” इत्यग्नि पु० ।

“य चतुर्थादित्यनेन सर्व्वत्र यकारे प्राप्ते, यदा युक्पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति, तदा विपुला नाम । ननु पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वात् पुनरुक्तमेतत् । नैवं विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्, तद्विनानुपपत्तेः । युक्पादे सप्तमेन लघुनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रथम तृतीययोश्चैतावता यकारस्यापवादः । तथा च वक्ष्यति ‘सर्व्वतः’ इत्यादि । ‘सैतवस्य’ आचार्य्यस्य मतेन युक्पादे-
युक्पादे च सप्तमो लकार एव कर्त्तव्यः ।

अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात्परतो यकारं बाधित्वा भकार-रेफ-
नकार-तकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ विपुला नाम । चकारात् मकार
सकाराभ्यामपि विपुलोपदिष्टा ।

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्कीर्णाद्यानुकोटिभ्यः काव्येषु दृश्यन्ते ।
सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भवतीत्याम्नायः ।” ह० ।

५ । “वक्तुं नाद्यावसौ स्यातामश्चेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।

युजोर्जेन सरिङ्कर्तुः पथ्यावक्तुं प्रकीर्त्तितम् ॥” के० ।

शेकाराभ्याम् वक्तव्ये ‘रितोयचतुर्थयो पादयो प्रथमादौ रेकीऽपि न कर्त्तव्य’ इति पिङ्गल
व्यायुधीपदेश उपेक्षितः ।

६ । “श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्व्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुःपादयोर्द्वैतं सप्तमं दीर्घमन्वयोः ॥” श्रु० ।

पादाणां षड्मासरात्परत ‘सप्तममन्वयो न कार्य्यो, रितोयचतुर्थयो रेकीऽपि न कर्त्तव्य’ इति पिङ्गल
व्यायुधकृत वक्तव्येन श्रुतधीपक्ष श्लोकलक्षणे न गृहीतम् । वैङ्गल पथ्यावकात् श्रुतधीपक्ष श्लोकस्य अर्थ
प्रभेदः ।

७। अतः अनुष्टुभेदाः सादृष्टिक रीत्यामिदं दर्शने ।

अक्षराणि च	पादौ	१	२	३	४	५	६	७	८
वक्त्रस्य	अयुक्	(मीमांसिकस्य)	मी	योः		(—	—	
	युक्		का	द		(—	—	
पथ्यावक्त्रस्य	अयुक्		न	पा		(—	—	
	युक्		नी	योः		(—	(
चपलायाः	अयुक्		ग	धे	य	(((
	युक्		स	त		(—	—	
विपुलायाः	अयुक्*		ष	प		*	*	*	
	युक्		ग	य	र	(—	(
सैतवस्य	अयुक्		न	नी		(—	(
विपुलायाः	युक्			धि		(—	(

अनुष्टुभः उदाहरणानि ।

१। वक्त्रस्य,

“नवधारास्यु-संसिक्त-वसुधागन्धि-निःश्वासम् ।

किञ्चिदुन्नत-घोषायं, मही कामयते वक्त्रम् ॥” ह० ।

तथा च,

“दुर्भाषितैऽपि सौभाग्यं, प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः ।

मातुर्मनो हरन्त्वेव, दौर्लालित्योक्तिभिर्बालाः ॥” ह० ।

३। पथ्यावक्त्रस्य, (क)

“नित्यं नीति-नियमस्य, राज्ञो राष्ट्रं न सीदति ।

न हि पथ्याग्रिनः काये, जायन्ते व्याधि-वेदनाः ॥” ह० ।

* भकार-रीष-नकार-तकार-भकार-सकारा विरुत्तेन भवन्ति । सैतवस्ये नकारः ।

† अनुष्टुभे वचः प्रायेण दृश्यते ।

एकीयमते च, (ख)

“भर्तुराज्ञाशुवर्त्तिनी, या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः ।
स्वप्रभुत्वाभिमानिनी, विपरीता परित्याज्या ॥” ह० ।

अपि च, (क)

“मा निषाद प्रतिष्ठान्त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् प्रौढ-मिथुनादेकमयधीः काममोहितम् ॥” रामा० ।
“भवेत् स गुरु-तल्पी च, ब्रह्महा च स वै भवेत् ।
सुरापानं स कुर्याच्च, यो हन्याच्छरणागतम् ॥” महाभारतम् ।
“तत् साधुशत-सन्धानं, प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्त्तत्राणाय ते शस्त्रं, न प्रहर्त्तुमनागमि ॥
यदुत्तिष्ठति वर्षेभ्यो, नृपाणां क्षयि तत् फलम् ।
तपःपङ्क-भागमक्षय्यं, ददत्यारण्यका हि नः ॥” शकु० ।
“मृत्युर्जन्मवतां वीर, देहेन सह जायते ।
अथ धाप्स्यतांते वा, मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥” भागवतम् ।
“दिव्यं धूतरसं पीत्वा, न गर्वं याति कीकिलः ।
पीत्वा कर्दमपानीयं, भेको सकमकायते ॥” वररुचिः ।
“कचिद्वृष्टः कचिच्छुष्टो, रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
अथवस्थित-चित्तस्य, प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥” घण्टकर्पूरः ।

३ । अपमानावक्तव्य,

“चीयमाणाप्रदशना, वक्त-निर्मांस-नासाग्रा ।
कन्यका यावदपमाना, भवति धूर्त्त-सौभाग्यम् ॥” ह० ।

४ । विपुलावक्तव्य, (क) सौतवमते,

“सौतवेन पयार्णवं, तीर्थो दगरयाक्मजः ।
रत्नःत्रयकर्त्री पुनः, प्रतिष्ठां स्पेन बाहना ॥” ह० ।

तथा च मन्त्र ब्राह्मणि, १म प्रपाठके,

“यदेतद्दृढयं तव, तदसु हृदयं मम ।

यदिदं हृदयं मम, तदसु हृदयं तव ॥” ३ख० ८ ।

“अग्निष्टे हस्तमग्रहीत्, सविता हस्तमग्रहीत् ।

अर्यमा हस्तमग्रहीन्नितस्वमसि कर्मणा ॥” ६ ख० १५ ।

(ख) भकारेण,

“इयं सखे चन्द्रमुखी, स्मित-ज्योत्स्ना च भानिनी ।

इन्दीवराची हृदयं, दन्दहीति तथापि मे ॥

वटे वटे वैश्रवणचत्वरे, चत्वरे शिवः ।

पर्वते पर्वते रामः, सर्वत्र मधुसूदनः ॥

देवः स जयति श्रीमान्, दण्डधारी महीपतिः ।

यस्य प्रसादाद्भुवनं, शाश्वते पथि तिष्ठति ॥” ह० ।

“स सत्यवचनाद्राजा, धर्मं पाशेन संयतः ।

विवासयामास सुतं, रामं दशरथः प्रियम् ॥” रामा० ।

“एतावदुक्ता स तदा, तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः ।

अथ सूर्योऽददत्तस्मै, छत्रोपानहमाशु वै ॥” महाभारतम् ।

“यथा वशिष्ठाद्भिरसावृषो प्राचेतसस्तथा ।

जनकानां वधूणाञ्च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥” उत्तरचरितम् ।

“वृत्तस्व पात्रेसमितैः, खट्वारुढः प्रमादवान् ।

पानशौण्डः श्रियं नेता, नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥” भट्टिकाव्यम् ।

“विराड् एवं भवता, विराडा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया, सः श्रुतश्रवसः सुतः ॥” माघः ।

(ग) रेफेण,

“लक्ष्मी पतिं लोकनाथं, रथाङ्गधरमीश्वरम् ।

यन्नेश्वरं शार्ङ्गपाणिं, प्रणमामि त्रयीं तनुम् ॥

“अथैतन्मया कथं विज्ञेयं, तच्छ्रेयसाय नैवेद्यम् ।

“अथैतन्मया कथं विज्ञेयं, तच्छ्रेयसाय नैवेद्यम् ।” इति ।

“अथैतन्मया कथं विज्ञेयं, तच्छ्रेयसाय नैवेद्यम् ।

“अथैतन्मया कथं विज्ञेयं, तच्छ्रेयसाय नैवेद्यम् ।” महान्तरम् ।

“अथैतन्मया कथं विज्ञेयं, तच्छ्रेयसाय नैवेद्यम् ।

“अथैतन्मया कथं विज्ञेयं, तच्छ्रेयसाय नैवेद्यम् ।” विष्णुः ।

“अथैतन्मया कथं विज्ञेयं, तच्छ्रेयसाय नैवेद्यम् ।

“अथैतन्मया कथं विज्ञेयं, तच्छ्रेयसाय नैवेद्यम् ।” अग्निः, २०१।२३ ।

(३) मन्त्रादि,

“तपःप्राप्त्याय मन्त्रं, तपस्यो वाग्विदां वरम् ।

भारतं परिषद्मन्त्रं, वाग्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥” रामः ।

“भर्ताऽथं जायते विप्रः, समुष्माणां सुखाय चम् ।

धर्मं प्राणा इति यथा, धर्मेषु परिपठते ॥” सः भाः ।

“ता कथा प्राणमन्त्रानि, कथा-शब्देनैव दूरतः ।

शुद्धाभिव्यक्तं धर्मः, स हि विद्वानप्युच्यते ॥” शकुः ।

“मन्त्र-जगता-प्रसंगं, शीत-याग-फलं मुनि ।

तपं शीतलता-पानं, यजमानः करोति हि ॥” ब्रह्मवैः ।

“मन्त्र-प्राप्तिं धर्मिणः, शीतलता-फलं च ।

शीतलता-पानं च शीतलता, यथातथा च मन्त्रं च ॥” विष्णुः ।

“जगत्प्रेमं धर्मं च धर्मं भगवान् मन्त्रादिभिः ।

“सन्भाव्य त्वामतिभर-क्षमस्तन्वं स वान्धवः ।

सहायमध्वरपुरां, धर्मराजो विवक्षते ॥” माघः ।

(ड) तकारेण,

“वन्दे देवं सीमेश्वरं, जटामुकुटमण्डितम् ।

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणि-विभूषितम् ॥

वन्दे कविं श्रीभारविं, लोकसन्तमसच्छिदम् ।

दिवादीपा इवाभान्ति, यस्याये कवयोऽपरे ॥

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो, लोकिकोऽर्थः परीक्षकैः ।

लोकव्यवहारं प्रति, सदृशौ बालपण्डितौ ॥” इ० ।

“अब्रह्मचारी ब्रह्मचार्यस्नातः स्नातको भवेत् ।

हैमी वा मुद्रिका धार्या, शिवमन्त्रेण चार्च्यतु ॥” अग्निपु० ३२४।३।

(च) मकारेण,

“अथान्तरीक्षे वायुश्चैरुवाचामानुषी किल ।

प्राप्तरस्यपत्यमस्यास्त्वं, सदृशं रूपवर्चसा ॥” रामा० ।

“असंगयं मां विप्रर्षे, वेत्स्यसे धन्विनां वर ।

अवगं विनयाधानं, कार्यमद्य मया तव ॥” म० भा० ।

“महाराजय देवो वा, यागं कर्तुमलं मुने ।

न सर्वसाध्यो यज्ञोऽयं, बह्वन्नो बहुदक्षिणः ॥” ब्रह्मवै० ।

“किं त्वकैर्मचितो व्याघ्रैः, किं सिंहेन निपातितः ।

चिरायमाणे निष्क्रान्ते, तस्यासीदिति मानसम् ॥” विष्णुपु० ।

“ब्राह्मणाश्चैव गावश्च, कुलमेकं हिधा कृतम् ।

एकतः पत्न्यस्तिष्ठति, चत्विरेकतः तिष्ठति ॥” अग्निपु० ३२९।२२।

“इदं गुरुभ्यः पूर्वैभ्यो, नमोवाकं प्रशास्यहे ।

विन्देम देवतां वाचमनृतामात्मनः कलाम् ॥” उ० च० ।

“अटायमानोऽरुणानीं, ससीतः सहलक्ष्मणः ।

बलाद्बुभुक्षुणोत्क्षिप्य, जङ्गे भीमेन रक्षसा ॥” मट्टि० ।

“सखा गरीयान् शलुघ, क्षत्रिमस्ती हि कार्यतः ।
स्थाताममित्रौ मित्रे च, सहज-प्राकृतावपि ॥” माघः ।

(छ) सकारिण,

“जिते तु लभते लक्ष्मीं, मृते चापि वराङ्गनाः ।
क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥” ह० ।
“स्वागतं स्नानधिकारान्, प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
युगपद्युग बाहुभ्यः, प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥” कु० स० ।
“तच्च द्वादशसाहस्रं, ब्रह्माण्डं तद्विजेऽप्येत् ।
भारते पर्वसमाप्तौ, वस्तु गन्ध-स्तगादिभिः ॥” अग्निपु०, २७१।२३

(ज) सङ्कीर्णयाय,

“क्षचित्काले प्रसरता, क्षचिदापत्य विघ्नता ।
शुनेव सारङ्गकुलं, त्वया मित्रं विपां कुलम् ॥” भारविः ।
“उत्तिष्ठमानसु परो, नोपेक्ष्यः पथमिच्छता ।
समौ हि शिष्टैराग्नातौ, वर्त्मन्तावामयः स च ॥
ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।
ओष्ठेन रामो रामौष्ठमिष्व बुभुक्षन्-बुभुना ॥
हृती हिङ्म्वरिपुणा, रात्रिर्द्वैमासुरे बुधि ।
चिरंस्थ मित्रव्यसनी, सुदमो दमघोषजः ॥
ककुभिकन्यावक्त्रास्तर्वासलयाधिवासया ।
मुष्णामोदं मदिरया, कृतानुव्याधमुहमन् ॥
यातव्यपार्थिव्याहादि भालायामधिकद्युतिः ।
एकार्यतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥” माघः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

—००—

१ । “प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुर्वृद्धम्” । पि० ।

“अनुष्टुभः पादाद्वृद्धं प्रतिपादं चतुरचरह्रद्वया यद्वृत्तं निष्पद्यते, तत् पदचतुर्वृद्धं नाम । अत्र गुरुलघुविभागो नियते ।” ह० ।

२ । “गावन्त आपीङः ।” पि० ।

“गकारो दावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां, तत्पदचतुर्वृद्धमापीङसंज्ञकं भवति । अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्वमभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणेति मन्यामहे ।” ह० ।

३ । “आदौ चित् प्रत्यापीङः । प्रत्यापीङो गावादौ च ।” पि० ।

“गकारो द्वौ आदौ चेद्भवतश्चतुर्णां पादानां, तदा तत्पदचतुर्वृद्धं प्रत्यापीङसंज्ञकं भवति । तस्यैव पदचतुर्वृद्धस्यान्ते आदौ च यदि गकारो भवतस्तदा प्रत्यापीङ एव भवति । तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीङो भवति । अत्रापि पूर्ववत् शेषाणां लघुत्वमेव ।” ह० ।

४ । “प्रथमस्य विपर्यासि मञ्जरीः लवल्यमृतधाराः ।”

पि० ।

“आपीङग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघुचराम्भ्यनुज्ञानञ्च । तदेव पदचतुर्वृद्धं प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासि मञ्जरी, तृतीयेन विपर्यासि

खली, चतुर्थेन विपर्यायेः मृतधारा । केचिदापोढादिव्यपि पादविपर्याये
सति मञ्जर्यादिनामानि इच्छन्ति ।” ह० ।

५ । यत्र सङ्केतेनैतेषां वर्णसंख्या लघु गुरु संख्या च दृश्यन्ते ।

वृत्तनामानि		पादे अक्षराणि				
		१ रे	२ रे	३ रे	४ र्ये	
१ पदचतुर्दशम्		८	१९	१६	९०	प्रथमस्य
२ मञ्जरी		१९	८	१६	९०	२येन
३ खली		१६	१९	८	९०	२येन
४ अमृतधारा		९०	१९	१६	८	४येन
५ आपोढ		६	१०	१४	१८	अन्ते
६ प्रत्यादीक	(क)	६	१०	१४	१८	आदी
	(ख)	४	८	१२	१६	अन्ते आदी च

* लघुअक्षराणि ।

६ । अवीडुषीदाहरणानि एकादिसंख्याक्रमेण बोध्यन्ति ।

इ

(१) “तस्याः कटाक्षविज्ञेयैः, कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।

तक्षकदष्ट इवेन्द्रियशून्यः क्षतचैतन्यः,

पदचतुर्दशं न चक्षति पुरुषः पतति सहसैव ॥” ह० ।

(२) “जनयति मङ्गलीं प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।

मिलदलचक्रचक्षुपरिचुम्बितकेसरा,

कोमल-मलयवात-परिनर्तित-तरुशिखरस्थिता ॥” ह० ।

(३) “विरहविधुर-झणकाङ्गना-कपोलीपमं, परिणतिधरं पीतपाण्डुच्छवि ।

लघलीफलं निदाघै,

भवति जगति हिमकर-शीतलमतिस्वादूष्णहरम् ॥” ह० ।

(४) “परिवाञ्छसि कर्णरसायनं सततममृतधाराभिः,

यदि हृदि वा परमानन्दरसम् ।

चेतः नृणु धरणीधरवापीममृतमयीं, तत्काव्यगुणभूषणम् ॥” इ० ।

पूर्वोक्ते श्लोकचतुष्टय इदमत्र विमर्शो न्यते ।

(५) “कुसुमित-सहकारे, इत हिम-महिम युचि गगाङ्गे ।

विकसित कमल-सरसि मधुसमयेऽग्निरनु,

प्रवससि पयिक इतक यदि भवति तव विपत्तिः ॥” इ० ।

(६, क) “चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनिदि ।

कूजन्मधुकर-कलरवकृत जनधृति,

पुंस्त्रीकिल सुखरित-सुरभिकुसुमचिततरुतति ॥” इ० ।

(६, ख) “कान्तावदनसरोज, हृद्यं घनसुरभि-मधु रमाव्यम् ।

पातु रश्मि सततमभिलपति मनो मे,

किञ्चिन्मुकुलित-नयनमविरतमणितरमणीयम् ॥” इ० ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

—०—

१ । “उद्गतामेकतः स्त्रौ स्त्रौ, न्स्त्रौ ज्गौ, स्त्री ज्गौगु,
स्त्रौ स्त्रौ ग् ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे सकार-जकार-सकार-नकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति,
द्वितीये नकार-सकार-जकार-गकारैर्दशैव, तृतीये भकार-नकार-जकार-
लकार-गकारैरेकादशैव, चतुर्थे पादे सकार-जकार-सकार-जकार-गकारै-
स्तयोदशैव, तद्वत्तमुद्गता नाम ।” इ० ।

अक्षरवाकरण “अहिमत मन्जला रजुता” इत्येकादशाक्षर द्वितीयपादनवध विद्वत्सुफ्तम् ।

छन्दोमन्त्रार्था "यद्यय भगभगा, स्युरयो" इति दशाक्षरं लक्षणमती भानमिदं वक्तव्यम्, उत उद्गता द्विप्रकारा इति । 'यद्यय भगभगा स्युरयो' इति पाठग्रहणे तु सामञ्जस्यम्वेत् ।

२ । "द्वितीयस्य सौरभकं नौ भौ । ललितं नौ सौ ।"
पि० ।

"उद्गतायास्तृतीये पादे तु विशेषः, रेफ-नकार-भकार-गकारैर्दशाक्षराणि यदा भवन्ति तदा सौरभकं नाम, यदा नौ सौ भवतस्तदा ललितं नाम वृत्तम् ।" ह० ।

३ । उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं स्तौ ज्यौ गौ, स्तौ ज्यौ ग, नौ स, नौ न् ज्यौ । वर्धमानं नौ स्तौ न्स्तौ । शुद्ध-विराड्रूपं त्वः ।" पि० ।

"यत्र प्रथमे पादे सकार-सकार-जकार-भकारा गकारौ च भवतः, द्वितीये सकार-नकार-जकार-रेफा गकारश्च, तृतीये नकारौ सकारश्च, चतुर्थे त्रयो नकारा जकार-यकारौ च, तदुपस्थितप्रचुपितं, नृम वृत्तं भवति ।

	पादः	रुचरापि ।															
		१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
(च) उपस्थित- प्रक्षुपितस्य	१ मे																
	२ ये																
	३ ये																
	४ र्थे																
(छ) वर्द्धमानस्य	३ ये																
(ज) शुद्धविराट्प्रपन्नस्य	३ ये																

१। ऋषीर्द्वीपाद्वरपानि क-ख-ग-घ-ङ-ञ इति वरंजनेष दोहव्यानि ।

(क) “अथ तत्र पाण्डुतनयेन, सदसि विहितमभुद्विपः ।

मानमसह्यत न चेदिपतिः, परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥”

माधः ।

“सृगलोचना शशिमुखी च, रुचिरदग्ना नितम्बिनी ।

हंसललितगमना ललना, परिणीयते यदि भवेत्सुलौहता ॥” ह० ।

(ख) “विनिवारितोऽपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान् ।

एतदेव तव सौरभकं, यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यते ॥” ह० ।

(ग) “सुततं प्रियंवदमनून-ममलहृदयं गुणोत्तरम् ।

सुललितमतिकमनीयतनुं, पुरुषं त्वजन्ति न तु जातु योयितः ॥” ह० ।

(च) “रामाकामकरेणुका सृगायतनेत्रा, हृदयं हरति पयोधरावनम्बा ।

इयमतिशयसुभगा, बहुविध निधुवनकुशला ललिताङ्गी ॥” ह० ।

(छ) “विम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी, हरिषोगिशुनयना नितम्बगुर्वी ।

मदकलकरिगमना परिणतशशिवदमा,

जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षी ॥” ह० ।

(ज) “कन्येयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः, शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा ।

पीनोरुनितम्बशालिनी, सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम् ॥” ह० ।

पष्ठोऽध्यायः ।

अथार्धसमहन्तम् ।

१ । “अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः, सभरा ली यदि सुन्दरी तदा ।” ग० ।

“विपमे ससजा गुरुः समे, सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी” इति मल्लिनाथः ।

२ । “वेगवती सौ स्त्री, भौ भौ ग् ।” पि० ।

“विपमे प्रथमात्तरहीनं, दोधकमेव हि वेगवती स्यात् ।” ग० ।

“सयुगात् सगुरु विपमे चेद्भाविह वेगवती युजि भाद्रौ ।” के० ।

३ । “भद्रविराट् तजौ गौ, स्तौ उगौ ग् ।” पि० ।

“भोजे तपरौ जरौ गुरुयेन्-स्तौ उगौ ग् भद्रविराट् भवेदनीजे ।” के० ।

“भौपच्छन्दसकान्तःपातित्वेऽपि विशेषसंज्ञार्यमईसमाधिकारे पाठः ।” ह० ।

४ । “केतुमती स्त्री स्त्री, भौ भौ ग् ।” पि० ।

“असमे सजौ सगुरुयुक्तौ, केतुमती समे भरनगातः ।” के० ।

५ । “उपचित्तकं सौ स्त्री ग्, भौ भौ ग् ।” पि० ।

“विपमे यदि सौ सलगा दले, भौ युजि भाद्रुकावुपचित्तम् ।” के० ।

६ । “आख्यानिकी तौ उगौ ग्, उतौ उगौ ग् ।” पि० ।

“आख्यानिकी वार्त्ताहारिकीच्यते ।” ह० ।

(क) “आख्यानिकी सा प्रकटी-कृतार्थे, यदीन्द्रवज्राचरणः पुरस्तात् ।

उपेन्द्रवज्राचरणास्तयोऽन्ये, मनीषिणीक्ता विपरीतपूर्वा ॥” शु० ।

(ख) “आख्यानिकी तौ जगुरु ग भोजे, जतायनीजे जगुरु गुरुयेत् ।

जतौ जगौ गो विपमे समे चेत्, तौ उगौ ग एषा विपरीतपूर्वा ।” के० ।

७ । “विपरीताष्ट्यानिकी ज्जौ ग्, तौ ज्जौ ग् ।”
पि० ।

८ । “द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग्, न्जौ ज्यौ ।” पि० ।

“भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्, युजि च नजौ ज्ययुती द्रुतमध्या ।” के० ।

अपञ्चिदान्तर्गतेयमयुक्पादौ पुनस्त्रिष्टुमी दीर्घक-सप्तमभाजौ, युक्पादौ ऋग्व्यासामरसप्तमभाजौ च ।

९ । “हरिणमुता सौ स्तौ ग्, न्भौ भौ ।” पि० ।

“सौ सलौ गय नौ भौ भौ भवेद् हरिणवत्तमा ।” इत्वग्निपुराणे ।

“सयुगात्सलघू विपमे गुर्युजि नभौ भरकौ हरिणमुता ।” के० ।

“प्रयमाच्चरमाद्यद्यतोययोर्द्रुतविलम्बितकस्य हि पादयोः ।

यदि नास्ति तदा कमलीक्षणे, भवति सुन्दरि सा हरिणमुता ॥” शु० ।

१० । “अपरवह्नां नौ लौ ग्, न्जौ जौ ।” पि० ।

“अयुजि ननरला गुरुः समे, न्जमपरवह्नामिदं ततो जरौ ।” के० ।

“अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमिहोपन्यासः ।” ह० ।

११ । “विपमे ससजा यदा गुरु चेत्तभरा येन तु मालभारिणीयम् ।”

परि० ।

१२ । “अयुजि ननभभाः समकेऽपि तु, नयुगरयुगलन्तदा कौमुदी ।”

परि० ।

१३ । “पुष्पिताग्रा नौ यौ, न्जौ जौ ग् ।” पि० ।

“अयुजि नयुगरेफतो यकारी, युजि च नजौ जरगाद्य पुष्पिताग्रा ।”

के० ।

* आष्ट्यानिका पुनः इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रीपक्षातिप्रकरणे नामान्तरेण वेदितव्याः । परन्तु आष्ट्यानिकी पिङ्गलस्य कैदात्मदृश्य च ५ ७-५ ७ इति षण्मिः पादे, युतवीषस्य तु ५ ७ ७ ७ इत्येते । विपरीताष्ट्यानिकी पिङ्गल-कैदारभदधीः ७-५ ७ ५ इति पादचतुष्टयं, युतवीषस्य तु ७ ७ ५ ५ इत्येते ।

“इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता ।” ह० ।

१४ । “यवमती जी जी, जी जी ग् ।”* पि० ।

“यवान्विता यवमतीत्यर्थः ।” ह० ।

१५ । “स्याद्युग्मके रजौ रयौ समे चेतु,
जरी जरी गुर्यवात्परामतीयम् ।”* को० ।

१६ । “यंदि विप्रमे भवतो नजी जरी,
सजयाः समे जगुरु मञ्जुसौरभम् ।”† परि० ।

१७ । एतद्वचनं सुन्दर्यपरवक्त्रे वे चैतालीघान्तर्गते, भद्रविराज्जालभारिणीपुष्पितारा औपच्छन्द-
सकान्तर्गता, वेगवती आपातलिकान्तर्गता चेति ।

१८ । अतईसमस्तलक्षणानि रेखाभिः प्रदर्शनी ।

* अयुजि अन्यलधुः पिङ्गलस्य, अन्यगुरुः केदारमृदस्य इत्येव भेदी दृश्यते ।

† अत्र नारायणभट्टत पाठोऽवलम्बितः । यौमता ताराभाषतर्कबाधस्थितिना रामतारश्चिरीमणिना
च धृतः पाठः ‘समे तु जगुरुः’ इत्यधिकाचरदोषेण क्षुपेक्षितः ।

वृत्तनामानि ।	पादौ	चन्द्रापि ।
१ । सुन्दरी ।	चतुर् पु	
२ । वेगवती	च० पु०	
३ । भद्रविराट्	च० पु०	
४ । केतुमती	च० पु०	
५ । उपचित्रकम्	च० पु०	
६ । आस्थानिकी (पि०)	च० पु०	
७ । विपरीतास्थानिकी (पि०)	च० पु०	
८ । द्रुतमध्या	च० पु०	
९ । हरिणमुता	च० पु०	
१० । अपरवक्तम्	च० पु०	
११ । मालभारिणी	च० पु०	
१२ । कौमुदी	च० पु०	
१३ । पुष्पिताग्रा	च० पु०	
१४ । यवमती (पि०)	च० पु०	
१५ । यवमती (के०)	च० पु०	
१६ । मञ्जुसौरभम् ।	च० पु०	

१८ । अर्हसमष्टत्तानासुदाहरणानि । (१) सुन्दर्याः,

“किमिवाखिल-लोक-कीर्त्तितं, कथयत्यात्मगुणं बुधो जनः ।

वदितास्ति न यस्य कथन, स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥” माघे १६।३१।

(२) वेगवत्याः,

“तव पुञ्ज-नराधिप सेनां, वेगवतीं सहते समरेषु ।

प्रलयोन्मिमिवाभिमुखीं तां, कः सकलक्षितिभृन्नियहेषु ॥” ह० ।

(३) भद्रविराजः,

“यत्पादतले चकास्ति चक्रं, हस्ते वा कुलिशं सरोरुहं वा ।

राजा जगदेकचक्रवर्ती, स्याच्छं भद्रविराट् समश्रुतेऽसौ ॥” ह० ।

(४) केतुमत्याः,

“हृतभूरिभूमिपतिचिह्नां, युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।

सहते न कोऽपि वसुधायां, केतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम् ॥” ह० ।

(५) उपचित्रकस्य,

“उपचित्रकमत्र विराजते, चूतवनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।

परपुष्टविधुष्टमनोहरं, मन्मथकेलिनिकेतनमेतत् ॥” ह० ।

(६) आख्यानिकाः (पि०), कुमारसम्भवे, माघे च,

६ “वर्णप्रकार्ये सति कर्णिकारं, दुनोति निर्गन्धतया स्र चेतः ।

७ प्रायेण सामग्राविधौ गुणानां, पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रहृतिः ॥”

८ “यामूढवानूढवराहमूर्तिः, सुहर्त्तमादौ पुरुषः पुराणः ।

९ तेनोद्यते साम्प्रतमच्चतैव, क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥”

(क) तथा कुमारसम्भवे आख्यानिकाः, श्रु० ।

६ “एकेव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ, चिरेण दृष्टेव मृतोत्थितेव ।

७ उपोदपाणिप्रद्वेति पित्रोः, उमा विशेषोच्छसितं बभूव ॥”

विपरीताख्यानक्याय (शु०), कुमारसम्भवे, ७।२३।

उ “अथाङ्गुलीभ्यां ‘हरितालमार्द्रं, माङ्गल्यमादाय मनःशिलाच्च । इ

इ कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं, माता तदीयं सुखमुन्नमय ॥” इ

(७) विपरीताख्यानिक्याः (पि०), कुमारसम्भवे, ७।६४।

उ “तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो, नार्थ्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि । इ

उ तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां, सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥” इ

(८) द्रुतमध्यायाः,

“यद्यपि शीघ्रगति-मृदुगामी, बहुधनवानपि दुःखमुपैति ।

नातिशयत्वरिता न च मृदो, नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥” इ० ।

(९) हरिणमुतायाः,

“तव पुञ्ज नराधिप विद्धिपां, भयविवर्जितकेतुलघीयसाम् ।

रणभूमिपराङ्मुखवर्कनां, भवति शीघ्रगतिर्हरिणमुता ॥” इ० ।

(१०) अपरवक्तस्य,

“मम भुजबल-वेग-वेगितः, पततु शरोऽस्य महान् महोरसि ।

व्यपनयतु तनोश्च जीवितं, पततु ततश्च महीं विप्रूर्णितः ॥” रामा० ।

(११) मालभारिण्याः,

“वसने परिधूसरे वसाना, नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करुणस्य शृङ्गशीला, मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्त्ति ॥” शकु० ।

(१२) पुष्पिताग्रायाः,

“इति सतिरुपकल्पिता विद्वत्शा, भगवति सत्त्वत पुङ्गवे विभूम्नि ।

स्वसुखमुपगते क्वचिद्विहर्त्तुं, प्रकृतिसुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥” भाग० १।८।१२।

(१३) यवमत्स्याः (पि०),

“पशकन्तु कोमले करे विभाति, प्रगंस्य मत्स्यलाब्धनं पदे च यस्याः ।

सा यवान्विता भवेदनाधिका च, समस्त-वन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः ॥” इ० ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—००—

१ । “शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि द्वितीये चैकत्रिंशत्, द्वयोरपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरुः, तद्वत्तं शिखा नाम । अर्द्धाधिकाराद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अन्ते गिति नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टाविंशतिरक्षराणि लघून्त्यन्ते गुरुरेकः । युक्पादे त्रिंश-
ल्लघवोऽन्ते गुरुश्च ।” ह० ।

“शिखिगुणित-दशलघुरचितमपगत-लघु-युगलमपरमिदमखिलम् ।

सगुरुशकल्लयुगलकमपि सुपरिवटित-ललितपदवितति भवति शिखा ॥”

के० ।

२ । “खञ्जा महत्ययुजीति ।” पि० ।

“एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोनत्रिंशदक्षरश्च समः पादः ।”

ह० ।

“विनिमयविनिहितमकलयुगलकलितपदवितति विरचितगुणनिचया ।

श्रुतिसुखल्लदियमपि जगति जिजशिर उपगतवति सति भवति खजा ॥” के० ।

“जिजशिरः उपगतवति सति खजा खञ्जा नाम चन्दः ।”

१ । इमे द्वे शिखा खञ्जे इतरजाकरस्य सममानाभ्यद्वितीयाध्यायान्तर्गते । परन्तु तथीरर्द्धी, नावा न समसङ्काः । पिङ्गलेन च सूत्रस्य शिखा नाम द्वे चन्दौ व्याख्याते, एकमर्द्धसममवल्लमपरस्य माता-
चन्दोऽन्तर्गतं पूर्वमेव ११ इहे व्याख्यात, प्राक्तनस्य शिखावृत्तयोरेत्ये मेदा व्याख्यातास्ते नाव गृहीताः ।
अनयोर्बहुपलाहि इतरजाकरीकृतस्य मध्यमस्य तादृशीयते ।

४ । अथ शिखासुश्रूयोल्लुपुगुरुसङ्गा सङ्गतन दम्भत ।

पदार्थः	अपुङ्गपाद		पुङ्गपादे	
	लघुनि	गुरु	लघुनि	गुरु
शिखाया	२८	१	२०	१
खञ्जाया	२०	१	१८	१

५ । उदाहरण शिखाया —

“अभिमत-यकुल कुसुम घनपरिमल मिलदलि मुखरित हरिति मधौ,
सहचर मनयपवन रय तरलित सरसिजरजसि शुचितरणिवितते ।
विकसित विविधकुसुमसुलभसुरभिगरमदन निहित सकलजने,
ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु तव विरह दहन विषमशिखा ॥” ४०

उदाहरण खञ्जाया —

“अपगतघन विशददशदिशि हतजनदृशि परिणतकणकपिलकलमे,
प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमल सुरभितमरुति शरदि समये ।
शुचिगगिमहमि विष्टतमरमिरुहि सुदित मधुलिङ्गि विमलितधरषितले ।
किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥” ४० ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ समष्टत्तम् ।

- १ । “ग्लिति समानी । २ । ल्गिति प्रमाणी ।
३ । वित्तानमन्यत् ।” पि० ।

“गकार-नकाराभ्यां यद्वत् समाप्येत तत् ‘समानी’ नाम । लकार-
गकाराभ्यां यद्वत् समाप्येत तत् ‘प्रमाणी’ नाम, नाराचमित्यपरे । ‘पाभ्यां

समानो-प्रमाणीभ्याम् 'अन्यत्' अष्टाक्षरपादं छन्दो 'वितानं' नाम । किञ्च वितानमन्यदिति ब्रुवन् सूत्रकारो वितानस्यानेकप्रकारतां दर्शयति, अन्यथा वितानं भौ गौ इत्येव विदध्यात् ।” ४० ।

१ । एभिस्त्रिभि मूत्रैः समानो प्रमाणी वितानानोति त्रीणि साधारणनामान्येवीकानि । नवमुद्गुभी विशेषकानि । अन्यथा पिङ्गलाचार्यस्य प्राकृतयन्यगताष्टाक्षरमद्विर्द्विती विंशतिपञ्चाद्विंशतुकी भवेत्, सूत्रयन्यगतं 'चित्तपदा भौ गौ' इति मूलस्याभावश्चक स्यात् । वस्तुतस्तु 'वितानमन्य'दित्यनेन मूत्रेण कस्यापि विशेषणस्य लक्षणं नोक्तं, समानो प्रमाणी लक्षणयोरभावविशिष्टमतिव्यापकं नामैव निर्दिष्टम् ।

२ । अथ इत्यायुधे उचित समानो प्रमाणी वितानानामुदाहरणानि चोद्ध्रियन्ते ।

(क) समान्याः, “वासवोऽपि विक्रमेण यत्समानतां न याति ।

तस्य वल्लभेश्वरस्य कोन तुल्यता क्रियेत ॥

अपि च, ॐ नमो जनार्दनाय पापसङ्घमोचनाय ।

दुष्ट-दैत्य-मर्दनाय पुण्डरीकलीचनाय ॥”

(ख) प्रमाण्याः, “सरोजयोनिरम्बरे रसातले तथाच्युतः ।

तव प्रमाणमोज्झितुं क्षमौ न तौ बभूवतुः ॥”

(ग) वितानस्य, “दृष्ट्वां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।

इष्टा यदि लक्ष्मीस्तुव शिष्टाननिशं संशय ॥

द्वितीयञ्च, हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।

लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम् ॥

अन्यञ्च, कङ्काल-मालभारिणं कन्दर्प-दर्प-हारिणम् ।

संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम् ॥

अपि च, तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दर्प-चाप-भङ्गुर-भ्रू-विभ्रमोपशीभितम् ॥

अन्यदतो हि वितानं खेतपटेन यदुक्तम् ।

चित्तपदापि च भौ गौ तेन गतार्थमिषैतत् ॥”

इति चोपकृते छन्दःसारसंग्रहे उक्तमेव नाम द्वितीयोऽंशः ।

तृतीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ समहत्तभेदाः ।

“आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवहितैः” ।

पादैरुक्त्यादिसंज्ञं स्याच्छन्दः ‘पङ्क्तिं गतिं गतम् ।’” के०, ग० । ४

१ । उक्थायां त्रिः । तल्लक्षणं “सो सा जं गो ।” प्रा० । “ग्योः ।” के० ।
साङ्केतिकम् (—) उदाहरणञ्च “श्रीस्ते सास्ताम् ।” ग० ।

२ । अत्युक्त्यायाम्,

१ । कामः स्त्री वा—तल्लक्षणम्, “दीहा पोहा, कामो रामो ।”
प्रा० । “गौ स्त्री ।” के० । सां (—) । यथा—

“तुम्हे मुम्हे सुभं देऊ ।” प्रा० ।

२ । मधु—“लहु जुध । महु धुध ॥” प्रा० । सां (—) ।

३ । मही—“लगी जही । मही कही ॥” प्रा० । सां (—) ।

४ । सारः—“सार एहु । गो वि रेह ॥” प्रा० । सां (—) ।

३ । मध्यायाम्,

१ । ताली नारी वा—तल्लक्षणं “तालीए जाणोए । गोकणा
तोयणा ॥” प्रा० । “मो नारी ।” के० । सां (—) ।

यथा “गोपानां नारीभिः । श्रियोऽव्यात् कृणो वः ॥” ग० ।

२ । प्रिया मृगी वा—“हे पिए लेकिण । अकुरे तिण्डि रे ॥” प्रा० ।
“रो मृगी ।” के० । सां (—) ।

* विहङ्गापादेषु मूढञ्च लोटिकञ्च प्रकरणे एकाक्षराणि पञ्चाक्षरपर्यन्तं कृतं नास्ति । वैदिके तु तदुपपत्तिः ।

यथा “सा मृगीलोचना । राधिका श्रीपतिः ॥” ग० ।

३ । मृगी—“ससी सो ज णीओ । फण्णिन्दे भणीओ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

४ । रमणः—“सगणो रमणो । सहिओ कहिओ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

५ । पञ्चालः—“तकार जं दिट्ठ । पञ्चाल उक्किट्ठ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

६ । मृगेन्द्रः—“णरेन्द ठवेहु । मइन्द करेहु ॥” प्रा० । सां (— —) ।

७ । मन्दरः—“भो जहि सो सहि । मन्दर सुन्दर ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

८ । कमलः—“कमल पभण । सुमुहि णगण ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

९ । प्रतिहायाम्,

१ । तीर्था कन्या वा—“चारी हारा, अष्टा काला । विण्णे कणा,
जाणे तिणा ॥” प्रा० । “गमौ चेत्कन्या ।” के० । सां (— — —) ।

यथा “मास्रत्कन्या, सैका धन्या । यस्याः कूले, कृण्योऽखेसत् ॥” ग० ।

— २ । सती—“नगि सती ।” ग० । सां (— — —) ।

यथा “सुररिपो, तव पदम् । नमति सा, ननु सती ॥” ग० ।

३ । धारि, “वण धारि, सुग्धि धारि । विणि धारि, दोस मारि ॥” प्रा० ।
यथा च हस्तरदायल्यां “रं विधाय, नं निधाय । धारि नाम, वृत्तमेहि ॥”
सां (— — —) ।

४ । नगानी—“पचीहरी, गुरुहरी । णगाणिषां, मजाणिषो ॥” प्रा० ।
सां (— — —) ।

५ । सुप्रतिहायाम्,

१ । इमः पट्तिरचरपट्तिर्वा—तत्रचणम्, “पिंगल दिक्षो,
भेद दिक्षो । कण दुदिक्षो, इमं मुणिज्जो ॥” प्रा० । “भगौ गिति

पङ्क्तिः ।” के० । “आद्यचतुर्थं, पञ्चमकं चेत् । यत्र गुरुः, स्यात्ताक्षर-
पङ्क्तिः ।” श्रु० । सां (— — — —) ।

२ । प्रिया—“मनौः प्रिया ।” ग० । सां (— — — —) ।

३ । मन्मोहा—“मन्मोहारूप, दिष्टो मीभूयम् ।

वे कथा हारो, भूयन्ता सारो ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

४ । हारीतः—“आइं हि भन्ते, हारे सजुते ।

मज्जेक गन्धो, हारीत गन्धो ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

५ । यमकम्—“सुपिभ्र भण, मरस भण ।

मरह गण, जमक गुण ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

(क) “गायत्रे हृन्दसि ।” ह० ।

१ । “तनुमध्या ल्यौ ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते विगेषेण वियामः कर्त्तव्य इत्याश्रयः ।” ह० ।

“ल्यौ चेत्तनुमध्या ।” के० ।

२ । चतुर्थगा गगिवदना वा—“ठइ चठवंसा, फणि वइ भासा ।

दिप्रवर कण्ठो, फुनरमवण्ठो ॥” प्रा० । “गगिवदना न्यौ ।” के० ।

“अगुरुचतुष्कं भवति गुरु द्वी । घनकुचयुग्मे गगिवदनासी ।” श्रु० ।

३ । ग्रेया विदुषेष्वा, याणो वा—“वाराङ्गा मत्ता जं, कणा तोषा होतं ।

हारा ह्वा वंधी, मेमारुधा ह्न्दो ॥” प्रा० । “विदुषेष्वा मो मः ।” के० ।

“यवें चेद्दोर्घाणां, याणोति मोक्ता मा ।” इति टण्डिटीका ।

४ । वसुमती—“को चेद् वसुमती ।” के० ।

- ५ । शङ्खनारी सोमराजी वा - “छत्रावणवद्वा, भुञ्जतापञ्चदा ।
 पञ्चा पाञ्च चारी, कही सक्खणारी ॥” प्रा० । “द्विया सोमराजी ।” ग० ।
 ६ । “पिञ्च डिण्ण धुञ्चं, सगणिण जुञ्चं । छत्रवणपञ्चो, कलकट्ठ ठञ्चो ॥
 ७ । अक्खरा जेक्खन्ना, सा विजोह्वा पञ्चा । मत्त पंचा दुणा, विखि जोह्वा मणा ॥
 ८ । कामावञ्चारेण, अहेण पाएण । मत्ता दह्वा सुव, मन्याण सो बुद्ध ॥
 ९ । धञ्चं भरवीञ्च, मणीगुण तीञ्च । रदं लहु अन्त, स मान्दइ कन्त ॥
 १० । दिञ्चवर किञ्च, भण्णइ सुपिञ्च । दमणञ्च गुण, फणिवइ भण ॥” प्रा० ।
 ११ । अवैयां छन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्शयते ।

वृत्तनामानि माधवयाम्	वर्णानां लघुगुरुक्रम					
	१	२	३	४	५	६
१ । तनुमध्या						
२ । शशिवदना						
३ । विद्युल्लेखा						
४ । वसुमती						
५ । सोमराजी						
६ । डीनम्						
७ । द्वियोधा						
८ । मन्यानः						
९ । मालती						
१० । दमनकम्						

(ख) उष्णिहि ।

१ । “कुमारललिता वसौ ग् ।” पि० ।

“विभियतुर्भिय यत्युपदेशं वर्णयन्ति । अत्र केचिद् द्वाभ्यां पञ्चभिश्च
 यतिमिच्छन्ति ।” छ० । “कुमारललिता जूम्गाः ।” के० ।

२ । मदलेखा—“मसौ गः स्यान्नदलेखा ।” के० ।

“तुर्यं पञ्चमकं चेद्यत्र स्यान्मसु बाले ।

विद्वद्भिर्मृगनेत्रे प्रोक्ता सा मदलेखा ॥” शु० ।

३ । मधुमती—“ननगि मधुमती ।” के० ।

४ । हंसमाला—“सरगैर्हंसमाला ।” के० ।

५ । समानी—“चारि हार किञ्जही, तिखि गन्ध दिञ्जही ।

सत्त अक्लरा ठिआ, सा समाणिआ पिआ ॥

६ । भणउ सुवासउ, लहु सुविसेमउ । रदचउ मत्तह, भगणहि अन्तह ॥

७ । चरणगण विप्प, पढम लइ थप्प । जगण तसु अन्त, भणइ करइच्च ॥

८ । सत्ता दीहा जाणेही, कणा तो गो माणेही ।

चाउहाहा मत्ताणा, मीसोरुओ छन्दाणा ॥” प्रा० ।

८ । अवैषा छन्दसा लघुगुरुक्रमे विद्याभिर्दम्बते ।

वृत्तनामानि उणिहि	वर्णानां लघुगुरुक्रमः						
	१	२	३	४	५	६	७
१ । कुमारललिता	—	—	—	—	—	—	—
२ । मदलेखा	—	—	—	—	—	—	—
३ । मधुमती	—	—	—	—	—	—	—
४ । हंसमाला	—	—	—	—	—	—	—
५ । समानी	—	—	—	—	—	—	—
६ । सुवासः	—	—	—	—	—	—	—
७ । करहन्धम्	—	—	—	—	—	—	—
८ । शीर्षरूपम्	—	—	—	—	—	—	—

(ग) अनुष्टुभि ।

१ । “माणवकाक्रौडितकं भौ लौ ।” पि० ।

“अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

“आदिगतन्तुर्थगतं पञ्चमकञ्चान्त्यगतम् ।

स्यादुरु चेत् सङ्गथितं माणवकाक्रौडिमिदम् ॥” शु० ।

२ । “चित्रपदा भौ गौ ।” पि० ।

“भौ गिति चित्रपदा गः ।” के० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

३ । “विद्युन्माला मौ गौ ।” पि० ।

“सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या विश्रामः स्यादेदैर्वेदैः ।

विद्वद्भ्योर्वीणावाणि व्याख्याता मा विद्युन्माला ॥” शु० ।

“अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

४ । “हंसरुतं स्त्री गौ ।” पि० ।

“स्त्री गौ हंसरुतमेतत् ।” के० ।

५ । समानिका मल्लिका वा—“हारगन्धवन्धवेण, दिष्ट अष्ट अक्षरेण ।

धारहाइ मत्त जाण, मल्लिआ सुछन्द माण ॥” प्रा० ।॥

“जौ समानिका गली च ।” के० । “ग्ली रजौ समानिका तु ।” ग० ।॥

६ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी वा—

“लङ्ग गुरु णिरन्तरा, पमाणि अष्ट अक्षरा ।

पमाणि दूण किञ्जए, णराथ सो भणिजए ॥” प्रा० ।

“प्रमाणिका जरी मगौ ।” के० ।

“द्वितुर्यष्टमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा ।

तदा निवेदयन्ति तां बुधा नगस्वरूपिणीम् ॥” शु० ।

(घ) वृहत्याम् ।

१ । “भुजगशिशुसृताः नौ स् ।” पि० ।

“भुजगशिशुसृता नौ मः ।” के० । “सप्तभिर्द्वाभ्याश्च यतिरित्याम्नायः ।” ज० ।

२ । “हलमुखी नौ स् ।” पि० ।

“रात्रसाविह हलमुखी ।” के० । “त्रिभिः षट्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ज० ।

३ । मणिमध्यम्—“स्यान्मणिमध्यं चेद्भमसाः ।” ग० ।

“चम्पकमाला यत्र भवेदन्यविहीना प्रेमनिधे ।

छन्दसि दत्ता ये कवयस्तन्मणिमध्यन्ते ब्रुवते ॥” श्रु० ।

४ । भद्रिका—“भद्रिका भवति रो नरौ ।” के० ।

५ । भुजङ्गसङ्गता—“सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।” ग० ।

६ । कमला—“सुपिञ्च गण रमणिञ्चा, दिञ्च गण जुञ्च अणिञ्चा ।

शुरू परिञ्च पञ्च पञ्चो, दह कलञ्च कमलञ्चो ॥” प्रा० ।

“द्विगुण नगण सहितः सगण इह हि विहितः ।

फणिपतिमतिविमला चितिप भवति कमला ॥” इति वृत्तरत्नावल्याम् ।

७ । रूपमाली—“णाञ्चा राञ्चा जंप्पे साराए, चारी कणा अंते हाराए ।

अष्टाहारो मत्ता पाञ्चाए, रूआमाली छंदो जंपूसे ॥” प्रा० ।

८ । महालक्ष्मीः—“दिट्ठ जोहागणा तिखिञ्चा, णाञ्चराएण जा विखिञ्चा ।

मासअडेण पाञ्चठिञ्चं, जाण मुडे महालच्छिञ्चं ॥” प्रा० ।

९ । सारद्रिका—“दिञ्चवर कण्ठो सञ्चणं, पञ्चपञ्च मत्ता गणणं ।

सर मुणि मत्ता लद्धिञ्चं, सहि सरगिका कद्धिञ्चं ॥” प्रा० ।

१० । पवित्रा—“कुन्तीपुत्ता जुञ्च लद्धिञ्चं, तीए विप्पो धुञ्च कद्धिञ्चं ।

अत्ते हारो जह जणिञ्चं, पाइत्ता रुञ्चठ कद्धिञ्चं ॥” प्रा० ।

- ११ । विम्बः—“रश्मिं फणि विंव एसी, शुभ जुषल मल्ल सेसी ।
सिरसि दिश्र मन्त्र राधो, गुणह गुणिए महाधो ॥” प्रा० ।
- १२ । तोमरम्—“जसु आइ हल्य विधाण, तसु वे पओहर जाण ।
पमणेइ पाधणरेद, इम जाण तोमर छंद ॥” प्रा० ।

११ । चवैषा हन्दसां लघुगुरुक्रमे रेखाभिर्द्वन्द्वे ।

उपनामानि इत्याम्	वर्षांगी लघुगुरुक्रम.									
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१ । भुजगशिशुता										
२ । हलमुखी										
३ । मणिमध्यम्										
४ । भद्रिका										
५ । भुजङ्गसङ्गता										
६ । कमला										
७ । रूपमान्नी										
८ । महानक्षीः										
९ । भारङ्गिका										
१० । पवित्रा										
११ । विम्बः										
१२ । तोमरम्										

(६) पद्धती ।

१ । “शुद्धविराण्मसौ वगौ ।” पि० ।

“अत्र पादान्तेऽयतिः ।” इ० । “मसौ वगौ शुद्धविरादिदं मतम् ।” वे० ।

२ । “पणवो स्त्री दगौ ।” पि० ।

“स्त्रीं युगौ चेति पणवनामेदम् ।” के० । “अत्र च पञ्चभिः पञ्चमि-
यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

३ । “रुक्मवती भूमौ सगौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“तन्त्रि गुरुः स्यादाद्यन्तुर्थ, पञ्चमपष्ठञ्चान्त्यसुपान्त्यम् ।

इन्द्रियवाणैर्यत्र विरामः, सा कथनोया चम्पकमाला ।” शु० ।

“भूमौ सगयुक्ता रुक्मवतीयम् ।” के० ।

४ । “मयूरसारिणी जौ गौ ।” पि० ।

“जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ।” के० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

५ । “मत्ता स्त्री सगौ ।” पि० । “ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ।” के० ।

“चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

६ । “उपस्थिता तजौ जगौ ।” पि० ।

“तो जौ गुरुण्यसुपस्थिता ।” के० ।

“अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

७ । मनोरमा—“नरजगैर्भवेन्ननोरमा ।” के० ।

८ । हंसी—“ज्ञेया हंसी मभनगयुता ।” परि० ।

“मन्दाक्रान्तान्त्ययतिरहिता, मालङ्कारे यदि भवति या ।

सा विद्वद्भिर्ध्रुवमभिहिता, ज्ञेया हंसी कमलवदने ॥” शु० ।

९ । दीपकमाला—“दीपकमाला भूमौ मता जगौ ।” परि० ।

१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा—“त्वरितगतिश्च नजनगैः ।” म० ।

“दिश्वर हार पञ्चलिम्बा, पुण्ड्रि तद्विचित्रकहिम्बा ।

वसु लघु वे गुरु महिम्बा, अमिन्त्रगई धुन्न कहिम्बा ॥” प्रा० ।

११ । संयुक्ता—“जसु आइ इत्य विचाणिचो, तसु वे पञ्चोहर जाणिचो ।

‘गुरुचल पिंगल जंविचो, सहि छंद संयुक्त थपिचो ॥” प्रा० ।

- १२ । सारवती—“दीह लङ्गुञ्च दीह लङ्, सारवङ् धुञ् छंद कङ् ।
अंत पञ्चीहर यप् घञ्, चीह सत्त विञ्चामकञ् ॥” प्रा० ।
- १३ । सुपमा—“कञ्चो पट्मो हत्यो जुञ्चलो, कञ्चो तिञ्चलो हत्यो पञ्चलो ।
सोला कलया छक्का वलञ्च, एमा सुसमा दिष्टा सुसमा ॥” प्रा० ।
- १४ । चदेवां छन्दसां अष्टुष्टमो रेखाभिर्द्वये ।

इष्टमासि पङ्क्ति	वर्णाणां अष्टुष्टमः									
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१ । शुद्धविराट्										
२ । पणवः										
३ । रुक्मवती चम्पकमाला वा										
४ । मयूरसारिणी										
५ । मत्ता										
६ । उपस्थिता										
७ । मनोरमा										
८ । हंसी										
९ । दीपकमाला										
१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा										
११ । संयुक्ता										
१२ । सारवती										
१३ । सुपमा										

(च) त्रिष्टुमि ।

१ । “इन्द्रवज्रा तौ जगौ ग् ।” पि० ।

“पादान्ते यतिः ।” छ० ।

“यस्यास्त्रिपट् सप्तममक्षरं स्यात्, छन्दं सुज्ञहे नवमश्च तद्वत् ।

गत्या विलज्जीकृतहंसकान्ते, तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः ॥” श्रु० ।

२ । “उपेन्द्रवज्रा उतौ उगौ ग् ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यदीन्द्रवज्राचरणेषु पूर्वे, भवन्ति वर्णा लघवः सुवर्णे ।

अमन्दमाद्यन्मदने तदानी-मुपेन्द्रवज्रा कथिता कवीन्द्रैः ॥” श्रु० ।

३ । “आद्यन्तावुपजातयः ।

अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः, संयोज्यते तु व्यवहारकाले ।

अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयो, नृपेण पुंरत्नपरीक्षणाय ॥” पि० ।

“केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन वंशस्थेन्द्रवंशापादयो-
रपि सद्वरादुपजातयो भवन्ति । तथा शालिनीवातोर्गोपादयोः । अन्येषा-
मपि स्वल्पमिदानीं प्रयोगानुसारिणोपजातयो ज्ञेयाः ।” ह० ।

“यत्र दयोरप्यनयोसु पादा, भवन्ति सीमन्तिनि चन्द्रकान्ते ।

.विहङ्गिराद्यैः परिकीर्तिता सा, प्रयुज्यतामित्युपजातिरिषा ॥” श्रु० ।

उपजातयस्तु चतुर्दशसङ्ख्याता भवन्तीति एतद्व्यन्यमारम्भकानि निर्दिष्टम् । इन्द्रवज्रीपेन्द्रवजयोः
चतुर्दशोपजातीनां चतुर्दश नामानि पिङ्गमेनोज्ञानि प्राकृतयन्त्रे । यथा—

१ । कीर्ति, छ, द, द, द । नुतवीधश्च विपरीताध्यानकीया । २ । वाणी, द, छ । द, द ।
३ । माया, छ, छ । द, द । ४ । शान्ता, द, द । छ, द । ५ । हंसी, छ, द । छ, द ।
विपरीताध्यानकीया सा । ६ । माया, द, छ । छ, द । ७ । नाया, छ, छ । छ, द ।
८ । शान्ता, द, द । द, छ । ९ । आर्द्रा, छ, द । द, छ । १० । भद्रा, द, छ । द, छ ।
वाच्यानकीया चेष्टा । ११ । प्रेक्षा, छ, छ । द, छ । १२ । रागा, द, द । छ, छ ।
१३ । अदि, छ, द । छ, छ । १४ । रुदि, द, छ । छ, छ । नुतवीधशाध्यानकीया ।

४ । “दीधर्कं भौ उगौ ग् ।”* पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

* वेङ्कटाक्षतन्त्रे चतुर्मासा दीधर्कमासा च एकमिव छन्द इत्युक्त्याख्यातं दृश्यते । अक्षिप्तमिति
चतुर्मास इति ।

“प्राद्यचतुर्थमहोननितम्बे, सप्तमकन्दशमञ्च तथान्यम् ।

यत्र गुरु प्रकटस्मरसारे, तत् कथितत्रनु दोषकहत्तम् ॥” यु० ।

५ । “शालिनी स्तौ तगौग् समुद्र ऋषयः ।” पि० ।

“ऋक्षो वर्णो जायते यत्र पष्ठः, कम्बुयोवे तद्वदेवाष्टमान्यः ।

विश्रामः स्यात्तन्वि वेदैस्तुरङ्गैः, तां भापन्ते शालिनीं वान्दसीयाः ॥” यु० ।

६ । “वातोर्मीं म्भौ तगौ ग् ।” पि० ।

“वातोर्मीयं कथिता म्भौ तगौ गः ।” के० । “चतुर्भिः सप्तमिद्य यतिः ।” ह० ।

७ । “रयोद्धता नौ लौ ग् ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“प्राद्यमक्षरमतस्तृतीयकं, सप्तमञ्च नवमन्तथान्तिसम् ।

दीर्घमिन्दुमुखि यत्र जायते, तां वदन्ति कवयो रयोद्धताम् ॥” यु० ।

८ । “स्वागता नौ भगौ ग् ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“अक्षरञ्च नवमन्दशमञ्च, व्यत्ययाद्भवति यत्र विनीते ।

प्राक्तनैः सुनयने यदि सैव, स्वागतेति कविभिः कथिता सा ॥” यु० ।

९ । “भ्रमरविलसिता म्भौ न्नौ ग् ।” पि० ।

“म्भौ न्नौ गः स्याद्भ्रमरविलसितम् ।” के० । “चतुर्भिः सप्तमिद्य यतिः ।” ह० ।

१० । “वृन्ता नौ र्गौ ग् ।” पि० । “सैव यतिः ।” ह० ।

“ननसगगुरुरचिता वृन्ता ।” के० ।

११ । “श्वेनी जी लौ ग् ।” पि० ।

“श्वेन्युदीरिता रजी रन्नी गुरुः ।” ग० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

१२ । “विलासिनी जौ ङ्गौ ग् ।” पि० ।

१३ । गाथायां, “कुङ्कुमलदन्तौ भूतौ ग्नी गिन्द्रियरसाः ।” पि० ।
 “वाणरसैः स्यादभतनगगैः शोः । भोक्तिकमाला यदि भतनाहौ ।” के० ।*

“स्यादनुकूला भतनगगाद्येत् ।” ग० ।

१४ । सान्द्रपदम्—“सान्द्रपदं स्यादभतनगलैश्च ।” परि० ।

१५ । सुमुखी—“नजजलगैर्गदिता सुमुखी ।” के० ।

“दिश्वर हार लह जुअला, वलअ पविठ्ठअ हत्यअला ।

पअ कल चोइह जं पुअही, कह वरवलहि हो सुसुहो ॥” प्रा० ।

१६ । भद्रिका—“ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।” के० ।

१७ । मोटनकम्—“स्यान्मोटनकं तजजाय लगौ ।” ग० ।

१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा—

“उपस्थितमिदं जसौ ताद् गकारौ ।” के० ।

“शिखण्डितमिदं जसौ त्गौ गुरुद्येत् ।” परि० ।

१९ । उपचित्रम्—“उपचित्रमिदं सप्तसाल्ङ्गौ ।” के० ।

२० । कुपुरुषजनिता—“कुपुरुषजनिता ननौ गौ गः ।” के० ।

२१ । अनवसिता—“अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।” के० ।

२२ । विध्वङ्गमाला—“विध्वङ्गमाला भवेत्तौ तगौ गः ।” परि० ।

२३ । दमनकम्—“दिश्वर जुअ लहु जुअलं, पअ पअ पअलिअ, वलअं ।

चठपअ चठवसु कलयं, दमणअ भण फणिभणिअं ॥” प्रा० ।

२४ । मालतीमाला—

“कुम्भीपुत्ता पंचा दिष्ठा जाणीया, अन्ते कन्ता एका हारा माणीया ।

पांषापांषा मत्ता पत्ता पाईसा, मालतीमाला जंपत्ता णाएसा ॥” प्रा० ।

२५ । द्रुता—“रणे जेन सेन मगयोर्द्रुता ।”

२६ । इन्दिरा—“नररसैर्गुराविन्दिरा मता ।”

रागताडकशिराभिधृते धमे हरे ।

* इतरभाषेरी नीमाया भोक्तिकमालायाया च एकमेव वृत्तं व्याख्यातम् । ते च अनुकूला च कुङ्कुमल दन्तौ भोक्तिकमालायाः ।

वृत्तनामानि विदुभि	वर्षाणां लघुगुरुद्वयम्:										
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
१ । इन्द्रवज्रा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । उपेन्द्रवज्रा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । उपजातययतुर्दश	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । दीधकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । शालिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । वातोर्ध्वी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । रघोदता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । स्वागता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । भ्रमरविलसिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । हन्ता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । श्येनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । विलासिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१३ । कूङ्मलदन्ती यीर्वा १	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१४ । सान्द्रपदम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१५ । सुमुखी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१६ । मद्रीका	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१७ । मोटनकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१९ । उपचित्रम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२० । कुमुरपजनिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२१ । अनवसिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२२ । बिम्बद्वयमात्रा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२३ । दमनकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२४ । मालतीमात्रा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२५ । श्रुता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२६ । इन्दिरा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

‘कश्चिद्वि-
त्तादि गुरुः
कश्चिद्विद्वि-
त्तुर्भवति ।

‘मौक्तिक-
मात्रा चतु-
श्रुता वा ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—००—

१ । “चतुःशतमुत्कृतिः । २ । चतुरश्रचतुरस्यजैदुत्कृतेः । ३ । तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः । ४ । प्रकृत्या च । ५ । धृत्यष्टि-शर्करी-जगत्यः । ६ । पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् । ७ । द्वितीयं द्वितीयमतितः ।” पि० ।

“१ । यत्र चतुःशतमक्षराणां संख्या भवति तत् उत्कृतिर्नामच्छब्दः । २ । उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरेक्षरैर्न्यूनानि कृन्दांसि अन्यानि स्थापयेत्, अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत् । ३ । तानि, अभि सं वि आङ् प्र इत्येतेभ्यः पराणि कृतिसंज्ञानि भवन्ति, तत्र शताक्षरं कृन्दोऽभिकृतिः, पञ्चवत्यक्षरं सहकृतिः, द्वावत्यक्षरं विकृतिः, अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिः, चतुरशीत्यक्षरं प्रकृतिः । ४ । ‘प्रकृत्या’ स्वरूपेणैव, तेन अशीत्यक्षरं कृतिः । ५ । कते-रधस्तादृति अष्टि शर्करी जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः । ६ । धृतिशब्दात्पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात्पूर्वमष्टिशब्दः, शर्करीशब्दात्पूर्वं शर्करीशब्दः, जगतीशब्दात्पूर्वं जगतीशब्दः । ७ । द्वितीयं द्वितीयं शब्द-रूपमतिशब्दात्परतः प्रयोक्तव्यम् । तत्र षट्सप्तत्यक्षरमतिधृतिः, चासप्त-त्यक्षरं धृतिः, अष्टपष्ट्यक्षरमत्यष्टिः, चतुःषष्ट्यक्षरमष्टिः, षष्ट्यक्षरमतिशर्करी, षट्षष्ट्याशदक्षरं शर्करी, द्वापद्याशदक्षरमतिजगती, अष्टचत्वारिंशदक्षरं जगती ।” इ० ।

तत्र जगत्याम् ।

१ । “वंशस्या उत्तौ जौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

“उपेन्द्रव्याचरणेषु सन्ति चेद् उपाख्यवर्णा लघवः परे कृताः ।

मदोक्तसदभूजित-कामकार्मुके वदन्ति वंशस्थयितं बुधास्तदा ॥” शु० ।

२ । “इन्द्रवंशा तो जौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यस्यामगोकाङ्कुरपाणिपत्नवे, वगस्यपादा गुरुपूर्ववर्णकाः ।

तारुण्यहैलारतिरद्वलालसे, तामिन्द्रवंशा कवयः प्रचक्षते ॥” शु० ।

३ । “द्रुतविलम्बितं नभौ भौ ।”३ पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“अयि कृगोदरि यत्र चतुर्यकं, गुरु च सप्तमकं दग्धमन्तया ।

विरतिगच्च तथैव सुमध्यमे, द्रुतविलम्बितमित्युपदिश्यते ॥” शु० ।

४ । “तोटकं सः ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“सद्वृत्तीयकपठमनङ्गरते, नवम विरतिप्रभवङ्कुरे चेत् ।

घनपीनपयोधरभारनते, ननु तोटकवृत्तमिदं कथितम् ॥” शु० ।

५ । “प्रमिताक्षरा रजौ सौ ।” पि० ।

“यदि तोटकस्य गुरु पञ्चमकम्, विहितं पिनासिनि तदक्षरकम् ।

रससंख्यकङ्कुरे न चेदबले, प्रमिताक्षरेति कविभिः कथिता ॥” शु० ।

६ । “भुजङ्गप्रयातं यः ।” पि० ।

“यदाद्यञ्चतुर्यन्तया सप्तमं स्यात्, तथैवाक्षर ङस्त्वमेकादशाद्यम् ।

गरञ्चन्द्रविद्येपिवक्त्रारविन्दे, तदुक्तं कवीन्द्रेर्भुजङ्गप्रयातम् ॥” शु० ।

७ । “वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय ऋप्रयः ।” पि० ।

“पञ्चाश्वैम्बिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ।” के० ।

८ । “कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ।” पि० ।

“नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।” के० ।

९ । “पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः ।” पि० ।

“वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ।” के० ।

१० । “तत नौ स्त्री ।” पि० ।

“ललितमभिहितं नौ स्त्री नामतः ।” परि० ।

११ । बहुसंज्ञका—“चञ्चलाक्षिका नौ रौ ।” पि० ।

पुनर्गाथायां, “गौरी नौ रौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“प्रसुदितवदना भवेन्नी च रौ ।” के० । “ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।” ग० ।

“वसुयुगविरतिर्ननौ रौ प्रभा ।” इति मल्लिनाथः ।

१२ । “स्रग्विणी रः ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“रैद्यतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्प्रता ।” के० । ‘लक्ष्मीधरा’ च । प्रा० ।

१३ । “जलोद्वतगतिजसौ रसौ रसर्तवः ।” पि० ।

“रसैर्जसजसा जलोद्वतगतिः ।” के० ।

१४ । “कान्तोत्पीडा भौ स्मौ ।” पि० ।

१५ । “वाहिनी त्मौ म्यावृषिकामशराः ।” पि० ।

१६ । “नवमालिनी र्जौ भ्याविति ।” पि० ।

“वसुसुद्रैर्यतिः ।” ह० । “इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।” के० ।

१७ । गाथायां, “वरतनुर्जौ जी पङ्कुरसाः ।” पि० ।

“भवति नजावथ मालती जरौ ।” ग० ।

१८ । गाथायां, “जलधरमाला भौ स्मौ समुद्रवसवः ।” पि० ।

“पद्मपटाभिर्जलधरमाला भौ षौ ।” के० ।

१९ । गाथायां, “ललना भौ न्नी इन्द्रियर्षयः ।” पि० ।

“पद्मभिः सप्तभिष यतिः ।” ह० ।

२० । सप्तना—“पद्मसुनि श्री सात् सयुता सप्तना ।” परि० ।

२१ । चन्द्रवर्त्म—“चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ।” के० ।

२२ । प्रियंवदा—“भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।” के० ।

२३ । मणिमाला—“त्वौ त्वौ मणिमालाच्छिन्ना शुद्धवक्त्रैः ।” के० ।

२४ । ललिता—“धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ।” के० ।

२५ । उज्ज्वला—“ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।” के० ।

२६ । तामरसम्—“अभिनवतामरसं नजजादु यः ।” के० ।

२७ । द्रुतपदम्—“द्रुतपदं भवति नभनयाद्यैत् ।” परि० ।

२८ । विद्याधारः—“सर्वे मा यस्मिन् सीयं विद्याधारः स्यात् ।” परि० ।

“चारी कक्षा पाए दिक्षा सच्चा हारा, प्राश्ना अंता दिक्छे कन्ते चारी हारा ।

कृष्णवेधामन्ता पन्ता चारीपाश्वा, विज्ञाहारा जंप्पे सारा गाश्चाराश्वा ॥” प्रा० ।

२९ । पञ्चचामरम्—“लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।” परि० ।

३० । सारङ्गः—“सारङ्गसंज्ञं समस्तैस्तकारैस्तु ।” परि० ।

“जं चारि तकार संभेय उक्किट्ट, सारंगरुथक सौ पिंगले दिट्ट ।

जा तीणि वीसाम संयुत्त पाए हि, शा जाणिए कन्ति अस्सु भाएण ॥” प्रा० ।

३१ । मौक्तिकदाम—“समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ।” परि० ।

“पयोहर चारि पसिद्धह ताम, तितेरह मत्तह मौत्तिचदाम ।

ण पुब्बहि हारु ण दिज्जहि अंत, विट्ट सच्च अगल क्खण मत्त ॥” प्रा० ।

३२ । मोटकं मोदकं वा—“मोटकनाम समस्तभमीरय ।” परि० ।

“मोटअ छंद विरीअ ठविज्जसु, मोदअ छंदह शाम केरिज्जसु ।

चारिगणा भगणा सुपसिद्ध, पिंगल जंपइ कित्तिअ लुद्ध ॥” प्रा० ।

३३ । तरलनयनम्—“रविलघु तरलनयनमिह ।” परि० ।

“अणण अणण कर चउणुण, सुकइ कमल रइ फणि भण ।

तरलणअणि सरस वल्लु, सवगुरुजण णिरवि करहु ॥” प्रा० ।

३४ । अवेषां हृन्दसां लघुगुहकमी रेखाभिर्दग्धते ।

[illegible]

वृत्तनामानि जगत्याम्	वर्षाणां लघुगुरुक्रम											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
२५ । उज्ज्वला	—											
२६ । तामरसम्	—											
२७ । द्रुतपदम्	—											
२८ । विद्याधारः	—											
२९ । पञ्चचामरम्	—											
३० । सारङ्गः	—											
३१ । मोक्तिकदाम	—											
३२ । मोटकं मोदकं वा	—											
३३ । तरलनयनम्	—											

चतुर्थोऽध्यायः ।

सप्तातिच्छन्दांसि । तत्—

(क) अतिजगत्याम् ।

१ । “प्रहर्षिणी स्त्री चै ग् त्रिकदशकौ ।” पि० ।

“आद्यश्लेषितयमयाष्टमं नवाक्ष्यं, द्वावन्तो गुरुविरतो सभाषिते स्यात् । ”
विद्यासो भवति महेष्टनेत्रदिग्भिर्विज्ञेया ननु सुदति प्रहर्षिणी सा ॥” शु० ।

२ । प्रभावती—

“यस्यां प्रिये प्रथमकमक्षरद्वयं, तुर्यन्तथा गुरु नवमन्दशान्तिमम् ।

सान्ध्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगग्रहेः, सा लघ्यतामस्तकृते प्रभावती ॥” शु० ।

“एते क्रमात्तभसजसंज्ञका गणा, गयान्ततो यदि निहितो महीपते ।
वेदैर्यहैर्भवति यतिश्च शोभना, नागाधिपो वदति तदा प्रभावतीम् ॥”

इति इक्ष्वाकुव्याम् । परन्तु पैङ्गलवचने प्राक्तनग्रन्थे वा उक्तमिदं कुतश्चिद् दृश्यते ।

३ । “रुचिरा उभौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ ।” पि० ।

“चतुर्थैरिति रुचिरा जभसजगाः ।” के० ।

४ । गाथायां, बहुसंज्ञका—“कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग् ।” पि० ।

“सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।” ग० ।

५ । “मत्तमयूरं स्तौ ढसौ ग् समुद्रनवकौ ।” पि० ।

“वेदैरन्ध्रै स्तौ यसगा मत्तमयूरम् ।” के० ।

६ । “गौरी नौ न्सौ ग् ।” पि० ।

७ । गाथायां, बहुसंज्ञका—“कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरर्त्तवः ।”

पि० ।

“तुरगरसयतिर्नौ ततौ गः क्षमा ।” के० ।

“ननततगुरुभियन्द्रिकाश्वर्त्तुभिः । उत्पलिनीति केचित् ।” ग० ।

“ऋतुमुनियतिर्विद्युद् ननौ तौ गुरुः ।” परि० ।

८ । चक्षुरीकावली—“यमौ रौ विख्याता चक्षुरीकावली गः ।” परि० ।

९ । चन्द्ररेखा—“नसरयुगैश्चन्द्ररेखर्त्तुलोकैः ।” परि० ।

१० । कन्दः—

“धमा तूर हारा पुणो तूर हारेण, गुरु काहला कण एको लभारेण ।

काँसा कला कंद जंपिज्ज णाएण, असो होइ चोअगला सब्ब पाएण ॥” प्रा० ।

११ । कन्दुकम्—“इदं कन्दुकां यत्त येभ्यस्तुभ्यो गः ।” परि० ।

१२ । गृगेन्द्रमुखम्—“भवति गृगेन्द्रमुखं नजो जरी गः ।” परि० ।

- १३ । चण्डी — “नयुगमयुगगुरुभिः किल चण्डी ।” परि० ।
 १४ । उपस्थितम् — “उपस्थितमिदं ज्ञौ त्वौ यदि गुरुः स्यात् ।” परि० ।
 १५ । मञ्जुहामिनी — “जतो मञ्जो भवति मञ्जुहामिनी ।” परि० ।
 १६ । नन्दिनी कलहंसो वा — “इह नन्दिनी मज्जसमैर्गुरुयुक्तैः ।” परि० ।
 अथ त्रयोदशाक्षरसप्तमस्तोत्रानां लघुगुरुक्रमः । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्) ।

स्तोत्रनामानि अतिशयशुद्धम्	वर्षाणां लघुगुरुक्रमः											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१ । प्रहयिणी	-											
२ । प्रभावती	-											
३ । रुचिरा	-											
४ । कनकप्रभा	-											
५ । सत्तमयूरम्	-											
६ । गौरी	-											
७ । कुटिनगतिः	-											
८ । चञ्चरीकावली	-											
९ । चन्द्ररेखा	-											
१० । कन्दः	-											
११ । कन्दुकम्	-											
१२ । मृगेन्द्रमुखम्	-											
१३ । चण्डी	-											
१४ । उपस्थितम्	-											
१५ । मञ्जुहामिनी	-											
१६ । नन्दिनी	-											
१७ । कुटिनगतिः	-											
१८ । तारका	-											
१९ । पद्मावली	-											

“सजसाः सगो च कथितः कलहंमः । मिहनाद कापि ॥” ग० ।

१० । कुटजगतिः—“कुटजगतिर्नजौ सप्तर्तुं स्तौ गुरुः ।” परि० ।

१८ । तारका—

“ठड् आड् लङ् जुअ पाअ करोजे, गुरु सेल्लजुआ गुरु सेल्लजुआजे ।

पअ अन्तहि पाअ गुरुजुअ किज्जे, सहि तारअ छंदअ णाअ भणीजे ॥” प्रा० ।

१८ । पद्मावली—

“चामर पडमहि पापगणो धुअ, सल्लचरणगण ठाविअ तं जुअ ।

सोलह कलअ पअ पअ जाणिअ पिंगल पभणइ पंकअ वालिअ ॥” प्रा० ।

(ख) शर्कय्याम् ।

१ । “वसन्ततिलका त्मौ जौ गौ । सिंहोन्नता
काश्यपस्य । उद्वर्षणी सैतवस्य ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“आद्यं द्वितीयमपि चेद्गुरु तच्चतुर्थं, यद्वाष्टमच्च दशमाख्यमुपाख्यमन्यम् ।
अष्टाभिर्न्दुवदने विरतिश्च षड्भिः, कान्ते वसन्ततिलकं किल तं वदन्ति ॥”
शु० ।

“सिंहोन्नता कापि ।” ग० ।

२ । “असम्बाधा स्तौ न्मौ गाविन्द्रियनवकौ ।” पि० ।

“स्तौ न्मौ गावक्षप्रहविरतिरसम्बाधा ।” के० ।

३ । “अपराजिता नौ सौ लौ स्वर ऋषयः ।” पि० ।

“ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।” के० ।

४ । “प्रहरणकलिता नौ भौ लौ च ।” पि० ।

“ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका ।” के० ।

५ । गाथायां, “वरसुन्दरी भौ स्तौ गौ ।” पि० । इन्दुवदना वा ।

“इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

६ । गायायां, “कुटिला भौ न्यौ गौ वेदरसमुद्राः ।” पि० ।

“मध्यचामा युगदगविरसा भौ न्यौ गो ।” परि० ।

७ । चन्द्रीरसः—“भौ न्यौ लो चेदिह भवति च चन्द्रीरसः ।” परि० ।

अथ चतुर्दशाक्षरसप्तमहत्तमेटाः लघुगुरुक्रमेण । (पृष्ठे च दृश्यम्) ।

वृत्तनामानि शब्दार्थम्	वर्षाणां लघुगुरुक्रमः												
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३/१४
१ । वसन्ततिलका									—	—			
२ । असम्बाधा									—	—			
३ । अपराजिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			—
४ । प्रह्वरणकलिता									—	—			
५ । वरमुन्दरी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
६ । कुटिला	}								—	—			{
७ । चन्द्रीरसः									—	—			
८ । लोला	}								(—)	—			
९ । लक्ष्मीः									(—)	—			
१० । नदी	}								—	(—)			
११ । नान्दीमुखी									—	(—)			
१२ । सुपवितम्		—	—	—	—	—	—	—	—	—			
१३ । कुटिलम्		—	—	—	—	—	—	—	—	—			
१४ । मञ्जरी		—	—	—	—	—	—	—	—	—			
१५ । प्रमदा	}	—	—	—	—	—	—	—	—	—			{
१६ । कुमारी		—	—	—	—	—	—	—	—	—			
१७ । सुकेसरम्		—	—	—	—	—	—	—	—	—			
१८ । चक्रपदम्		—	—	—	—	—	—	—	—	—			
१९ । वासन्ती (परि०)	}	—	—	—	—	—	—	—	—	(—)			
२० । वासन्ती (ग०)		—	—	—	—	—	—	—	—	(—)			

- ८ । लोला—“द्विसप्तच्छिदि लोला मसौ न्धौ गौ चरणे चेत् ।” के० ।
 ९ । लक्ष्मीः—“लक्ष्मीरन्तविरामा मसौ तभौ गुरुयुग्मम् ।” परि० ।
 १० । नदी—“ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।” परि० ।
 ११ । नान्दीमुखी—“स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।” ग० ।
 १२ । सुपविवम्—“त्रिननगगिति वसुयति सुपविवम् ।” परि० ।
 १३ । कुटिलम्—“युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्धौ गौ चेत् ।” परि० ।
 १४ । मञ्जरी—“सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ।” * परि० ।
 १५ । प्रमदा—“नजभजला गुरुय भवति प्रमदा ।” * परि० ।
 १६ । कुमारी—“नजभजगैर्गुरुय वसुपट् कुमारी ।” परि० ।
 १७ । सुकैसरम्—“नरनरैर्लंगो च रचितं सुकैसरम् ।” परि० ।
 १८ । चक्रपदम्—“चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः ।” परि० ।
 “संभणिश्च चरणगण पलिश्च सुहो, संठविश्च पुणुवि दिभ्रवर जुभलो ।
 तं करभल गण पञ्च पञ्च मुणिभ्यो, चक्रपञ्चइ फणिवइवर भणिभ्यो ॥” प्रा० ।
 १९ । वासन्ती—“वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्धौ गौ चेत् ।” परि० ।
 २० । वासन्ती—“मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ।” ग० ।

(ग) अतिगर्कय्याम् ।

१ । “मालिनी नौ न्धौ य् ।” पि० ।

“यदाष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

“प्रथममगुरु पट्कं विद्यते यत्र कान्ते, तदनु च दशमश्चेदक्षरन्तादगात्यम् ।
 गिरिभिरथ सुरङ्गैर्यत्र कान्ते विरामः, सुकविजनमनोभ्रा मालिनी सा प्रसिद्धा ॥”

शु० ।

२ । चन्द्रलेखा—“न्धौ न्धौ यात्यौ भयेतां मत्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा ।” के० ।

३ । चित्रा —“चित्रा नामच्छन्दो यस्मिन्मुञ्चयोमास्ततो यौ ।” परि० ।

४ । सारङ्गिका कामक्रीडा नीलाखेलो वा—

“कणा दिग्भा मत्ता अन्ते एका हारा पाईआ,

पषाराहा हारा सारंगिका छंटा जाणोआ ।

तोमा मत्ता पाए पाए भोईराआ जंपत्ता,

चो छंटा आकिजे किन्तो सूणी मत्ता कंपत्ता ॥” मा० ।

“भाः पञ्च सूर्यस्यां सा कामक्रीडामज्ञा ज्ञेया ।” परि० ।

“एकन्यूनी विदुन्मालापाटी चंद्रीलाखेलः ।” ग० ।

५ । “चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ।” पि० । शशिकला वा ।

“दिहितहयलपुरय गिति शशिकला ।” के० । “स्वरैर्वसुभिश्च यतिः ।” ह० ।

६ । “मालर्त्तुनवकौ चैत् ।” पि० ।

“मगिति भवति रमनवकयतिरियम् ।” के० ।

७ । “मणिगुणनिकरो वस्तृपयः ।” पि० ।

“वसुहययतिरिह मणिगुणनिकरः ।” के० ।

८ । प्रमद्रकं सुखेलकं वा—“भवति नजो भजौ रसहितौ प्रमद्रकम् ।”

के० ।

“नजभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ।” परि० ।

९ । मनोहंसो मानसहंसो वा—

“जहिं धाद हत्य णेरंद विम्बवि टिज्जिआ, गुरु एक्क काहलवेविं तक्कइ किज्जिआ ।

गुरु ठादगंधअ हार अन्तह यप्पिआ, मणहंस छंदं पमिद पिंगन जंपिआ ॥”

मा० ।

“कययन्ति मानसहंसनाम सजो बभराः ।” परि० ।

१० । उपमालिनी—“ननतभरुताटस्वरैरुपमामिनी ।” परि० ।

११ । एला—“मज्जना नयो शरदमयतिरियमेला ।” के० ।

१४ । तूणकं चामरं वा—“तूणकं भवेदिदं रजौ रजौ ततस रः ।” परि० ।
 “चामरस्य वीसमत्त तिष्ठिमत्त अगला, अष्टहार सत्त सार ठाई ठाई णिम्मला ।
 आइअंत हार सार कामिणी सुणिज्जए, अक्करा दहाइ पंच पिंगले भणिज्जए ॥”

प्रा० ।

“तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ।” ग० ।

१५ । चन्द्रकान्ता—“चन्द्रकान्ताभिधा रौ स्त्री यो विरमः स्मराष्टौ ।”

परि० ।

१६ । विपिनतिलकम्—“विपिनतिलकं नसनरेफयुगमैर्भवेत् ।” परि० ।

१७ । निशिपालकम्—“शंस निशिपालकमिदं भजसनाच्च रः ।” परि० ।

“हार धर तिष्ठि सर दुष् परितिग्गणा, पंच गुर दुष् लहु अंतकर रग्गणा ।
 एह सहि चंदसुहि वीस लहु आण्णा, कव्वमण सप्पमण छंद णिसिपालआ ॥”

प्रा० ।

“भास्वसनरैस्तु खलु मत्तगजगामिनी यामिनीति कापि ।” रामतारणश्रीमणिधृतमिदं श्लाघम् ।

(घ) अष्टौ ।

१ । “ऋषभगजविलसितं भौ नौ न्गौ स्मरनवकौ ।” पि० ।

“भौ त्रिनगैः स्मरात् खमृषभगजविलसितम् ।” के० ।

२ । गाथायां, “वरयुवती भौ यू न्गौ ।” पि० ।

“भौ रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् ।” परि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

३ । गाथायां, “शैलशिखा भौ न्भौ भौ भूतरसेन्द्रियाः ।”

पि० ।

४ । सीताऽश्वगतिवी—“पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्योदधान्यगुरुः ।” परि० ।

“लीलविसेस विष्णुणहु मत्तह वेविमहो,

पंचठ भग्गण पाच पप्पामिअ एरिसही ।

अंतठिपा लह हार सुणिज्जइ हे रमणी,

वामण अगल तिष्ठि सप्पा धुअ मत्त सुणी ॥” प्रा० ।

- ५ । मणिकल्पलता — “नजरभमेन गेन च स्थामणिकल्पलता ।” परि० ।
 ६ । वाणिनी — “नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।” के० ।
 ७ । गरुडरुतम् — “गरुडरुत नजी भजतगा भवेयुर्यदा ।” परि० ।
 ८ । चित्रसन्नम् — “चित्रसन्नमोरितं रजौ रजौ रगी च वृत्तम् ।” परि० ।
 ९ । चञ्चला वा — “चित्रसन्नमोरितं समानिकापदद्वयन्तु ।” ग० ।
 “दिजिआ सुपण्ण आइँ एकतो पओहराईँ,
 जेण रुअ पंच चक सव्वलो मणोहराईँ ।
 अंत किज्ज गंध वध अकवराईँ सौरहाईँ,
 चंचला विणिग्गिआ फण्हिंद एहु दुमहराईँ ॥” प्रा० ।

१० । नाराचः पञ्चचामरं वाः —

“णरेद जय सव्वलो सुपण्ण चक दीसण, पइक ठाम पंचमे पआ चऊसवीसण ।
 पलत्ति हारु चारु सारु अंत जस्स बड्डण, पसिहण णराउ जंप गंध बंधु अड्डण ॥”
 प्रा० ।

“जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् ।” परि० ।

“प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।” ग० ।

११ । ब्रह्मरूपं — “यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यं तद्रूपं नाम ।” परि० ।

“जो लोआणं वड्ढे विंवुड्ढे विज्जुड्ढो इंस ठाणो,

सुज्जण्णो णाहो कंदुहावे कण्डुहे सारत्ताणो ।

छंदुगाअंतो कन्तो वुत्तो सव्वं मोसुग्गाणीओ,

यग्गाणीरुओ छंदी एमो लोआणं वक्काणीओ ॥” प्रा० ।

१२ । धोरल्लिता — “सङ्घिता भरी नरनगाय धोरल्लिता ।” परि० ।

१३ । प्रवरल्लितम् — “यमौ नः मो रौ नः प्रवरल्लितं नाम बोध्यम् ।”
 परि० ।

१४ । भदनल्लिता — “वेदाङ्गाङ्गैर्मदनल्लिता मो भो नमनगाः ।” परि० ।

* “अर्घी गुरी निरल्ले सतीह बोड्ढावरे, एड्डण्णराज्ज नराणीव सम्मडे इति उतरवाक्यौ
 विहभर्षी” राससारवर्णितोपनिषा धृतमिदं वाक्यम् ।

१५ । चकिता—“भः समभनगा यस्यां साट्छिदि इ चकिता ।”परि० ।

१६ । चकिता—“भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ।” ग० ।

१७ । अचलधृतिः—“दिगुणितवसुनधुभिरचलधृतिरिह ।”* ग० ।

१८ । अथ पौडशाचरसमहत्तमानां सधुगुरुक्रमो रेखाभिर्द्वयंते ।

उपनामानि चटो	वर्णानां सधुगुरुक्रमः															
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
१ । ऋषभगजविलसितम्																
२ । वरयुवती																
३ । शैलशिखा																
४ । लीलाङ्गगतिर्वा																
५ । मणिकल्पलता																
६ । वाणिनी																
७ । गरुडरुतम्																
८ । चित्रसंज्ञम् (परि०)																
९ । चित्रसंज्ञम् (ग०)																
१० । नाराचः पञ्चचामरं वा																
११ । ब्रह्मरूपम्																
१२ । धीरललिता																
१३ । प्रवरललितम्																
१४ । मदनललिता																
१५ । चकिता (परि०)																
१६ । चकिता (ग०)																
१७ । अचलधृतिः																

* १६ पृष्ठे व्याख्याताया गीताप्याया अभिप्रेत्यम् ।

† अचल वा ।

(ङ) अत्यष्टौ ।

१ । “हरिणी न्मौ न्मौ गतुसमुद्रच्छपयः ।” पि० ।

“सुमुखि लघवः पञ्च प्राच्यास्ततो दशमान्तिमः,
तदनु ललितालापे वर्षां तृतीयचतुर्थकौ ।
प्रभवति पुनर्यत्रोपान्त्यः स्फुरत्कनकप्रभे,
यतिरपि रसैर्वेदैरखैः स्मृता हरिणीति सा ॥” श्रु० ।

“एतद्वपभविलसितमित्यपरे ।” ह० ।

२ । “शिखरिणी र्मौ न्मौ भौ गतुरुद्राः ।” पि० ।

“यदि प्राच्यो ऋस्वस्मितकमले पञ्च गुरव-
स्ततो वर्षाः पञ्च प्रकृतिसुकुमाराङ्गि लघवः ।
तयोऽन्ये चोपान्त्याः सुतनुजघने भोगसुभगे,
रमैरीगैर्यस्यां भवति विरतिः सा शिखरिणी ॥” श्रु० ।

३ । “पृथ्वी वसौ वसौ यौ ग् वसुनवकौ ।” पि० ।

“द्वितीयमनिकुलने गुरु पङ्कटमद्वादशं,
चतुर्हमय प्रिये गुरु गभोरनाभीरुदे ।
सपञ्चदशमान्तिमस्तदनु यत्र कान्ते यतिर्
गिरीश्रृङ्गभृङ्गुर्नैर्भवति सुभु पृथ्वीति सा ॥” श्रु० ।

४ । “मन्दाक्रान्ता ग्मौ नौ रगौ ग् समुद्रर्तुस्वराः ।” पि० ।

“पत्वारः प्राक् सुतनु गुरवो हो दशैकादशौ चेत,
मुग्धे वर्षां तदनु कुमुदामोदिनि द्वादशाक्ष्यौ ।
तद्व्याख्यौ युगरमहर्षेय्यत्र कान्ते विरामो,
मन्दाक्रान्ता प्रवरकवयस्तान्ति तां गद्विरन्ते ॥” श्रु० ।

५ । “वंशपत्रपतितं स्त्री स्त्री नूनी ग् दिगृपयः ।” पि० ।

“दिष्णुनि वंशपत्रपतितं भरनभननगैः ।” के० ।

६ । गाथायां, “अतिशायिनी सौ स्त्री उगौ ग् दिक्स्वराः ।”
पि० ।

“ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ।” परि० । पुनः,

“ससजा भजगा शु टिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।” परि० ।

७ । गाथायां, “अवितयं न्जी स्त्री नूनी ग् ।” पि० ।

“हयंदशभिर्नजौ भजजला गुरु नईटकम् ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

८ । गाथायां, “वस्त्रिन्द्रियसमुद्राद्येत्कोकिलकम् ।” पि० ।

“मुनिगुहकार्णवैः कृतयतिर्वद कोकिलकम् ।” के० ।

९ । हरिः—“रमयुगहययुङ् नौ स्त्री सो लगौ हि यदा हरिः ।” परि० ।

१० । कान्ता—“भवैत्कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ।” परि० ।

११ । हारिणी—“वेदत्वैर्भभनमयला गयेत्तदा हारिणी ।” ग० ।

“वेदाज्ञास्त्रैर्भभनमयला गयेत्यसौ हारिणी ।” परि० ।

१२ । भाराकान्ता—“भाराकान्ता युगरसनगैर्भभौ नरसा लगौ ।” परि० ।

“भाराकान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिपङ्कज्यैः ।” ग० ।

१३ । पञ्चचामरम्—“अवेहि पञ्चचामरं जरी जरी जगौ लघुय ।” परि० ।

१४ । मालाधरः—“पङ्कम दिश्र विष्पद्मा तहश्च भूवई यप्पिद्मा,

चरणगण तीक्ष्णो तहवि भूवई दीप्पयो ।

चमरलुश्च अमला विमल गंध हारुल्ला,

भणइ फण्णिसेहरा मुण्डु हंड मालाहरा ।” प्रा० ।

१५ । अथ (पर३४) सप्तदशाक्षरसमवृत्तानां लघुगुरुक्रमो रेषामिदं र्जते ।

वृत्तनामानि चत्वारो	वर्णानां सङ्ख्युदक्तम्															
	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
१ । हरिणी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । शिखरिणी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । पृथ्वी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । मन्दाक्रान्ता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । वंशपत्रपतितम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । प्रतिशायिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । अवितथम्	}	यतिर्नहि	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । कोकिलकम्			—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । हरिः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । कान्ता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । हारिणी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । भाराक्रान्ता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१३ । पञ्चचामरम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१४ । मालाधरः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

(च) धृती ।

१ । “कुसुमितलतावेक्षिता स्तौ न्यौ याविन्द्रियर्तुस्वराः ।”

पि० ।

“स्यामृतर्षभैः कुसुमितलतावेक्षिता स्तौ न्यौ यौ ।” के० ।

२ । क्रीडाचक्रम्—“ज इदासणा एकगणा सहावेद पाएहिं पाए,
तवषा दहाभ्रद सोहेद दत्ता सुठाए सुठाए ।

दहा तिष्ठिगुणा जहिं भवला होइ मत्ता सुपाए,

फणिंदा भणंता किलाचक्र छंदो शिवदाइ जाए ॥” प्रा० ।

“इदं क्रीडाचक्रं मदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।” परि० ।

३ । सिंहविस्फूर्जितम्—

“तद्भूतत्वैर्मौ भौ विरतिद्येत् सिंहविस्फूर्जितं यौ ।” परि० ।

४ । मञ्जीरम्—“कुंतोपुत्ता तिष्ठा दिम्बइ मंथा संठइ एकापाए,
हाराहत्या दिज्जे कंकाण गंधा संठवि जुग्गा जाए ।
चारीहारा भब्बाकारउ पात्ता अंतहि संठीआए,
सम्पाराआ सुद्धाकाअठ जंपे पिंगल मंजीराए ॥” प्रा० ।

५ । चन्द्रलेखा चित्रलेखा वा—

“वेदाङ्गान्तैर्मनयययुगैः स्यादियं चन्द्रलेखा ।” परि० ।

“मन्दाक्रान्ता नयुगलजठराः कीर्तिता चित्रलेखा ।” ग० ।

६ । केसरम्—“अर्थाश्रयैर्मनयययुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ।” परि० ।

७ । नन्दनम्—“शिवतुरगैश्च नन्दनमिदं नजौ भजौ रदयम् ।” परि० ।

८ । लता—“भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेन्द्रैर्लता ।” परि० ।

९ । लालसा—“सैका वसुविरतिस्तनो रैद्यतुर्मिर्युता लालसा ।” परि० ।

१० । गाथायां, “नाराचकं नी रौ रौ ।” पि० ।

“दशभिरष्टमिद्य यतिः ।” ह० । महामालिका वा ।

“यदि ह नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिका ।” परि० ।

११ । गाथायां, “विबुधप्रिया सौ जौ भौ वसुदिशः ।” पि० ।

“अष्टदिग्भिरियं रसौ जयुगं भरौ विबुधप्रिया ।” परि० । चञ्चरीति प्रा० ।

१२ । हरनर्तनम्—

“सौ जौ भरसंयुती करिवाणखैर्हरनर्तनम् ।” परि० ।

१३ । हरिणप्लुतम्—

“मात् सौ जौ भरसंयुती करिवाणखैर्हरिणप्लुतम् ।” परि० ।

१४ । शार्दूलललितम्—

“सूर्याङ्गिरीगणः सजौ स्तसंयुती शार्दूलललितम् ।” परि० ।

१५ । गार्हूलम्—“गार्हूलं यद् भासप्रदकयति सः सो जर्षी रो मयेत् ।”
परि० ।

अत्र अष्टादशाक्षरसमूहानां सप्तगुणशती रिखाभिदंश्र्यन्ते । (११९ अ द्रष्टव्यम्) ।

[illegible]

- १६ । सुधा—“सुधा तर्कस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मी नसतसाः ।” परि० ।
- १७ । चित्रलेखा—
“वर्णाश्रैर्मननततमकैः कीर्त्तिता चित्रलेखेयम् ।” परि० ।
- १८ । चलम्—
“श्री ग्जौ श्री चेचलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ।” परि० ।
- १९ । हीरकम्—“हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः ।” परि० ।
- २० । भ्रमरपदकम्—
“भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ।” परि० ।
- २१ । अश्वगतिः—
“पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्यसरचिता ।” परि० ।
- (क) अतिष्ठतौ ।
- १ । “शार्दूलविक्रीडितं न्सौ तसौ तौ गादित्यष्टपयः ।”
पि० ।
- “आद्यं यत्र गुरुत्रयं प्रियतमे पटन्ततश्चाष्टमं,
सन्धेकादशतस्तयस्तदनु चेदष्टादशाद्यान्तिमाः ।
मार्त्तण्डैर्मुनिभिश्च यत्र विरतिः पूर्णेन्दुविम्बानने,
तद्वत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥” श्रु० ।
- २ । विम्बम्—
“वृत्तं विम्बाख्यं गरुणितुरगैर्भर्तौ न्सौ ततौ चेहुरुः ।” परि० ।
- ३ । गाययां, “विस्मिता य्मौ न्सौ रौ असर्तुस्वराः ।” पि० ।
- “रसर्वशैर्भर्तौ न्सौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्यात् ।” परि० ।
- ४ । छाया—“भवेत्सैव छाया तयुगगयुता स्याद्वादशान्ते यदा ।” ग० ।
- ५ । “इयं छाया स्याता ऋतुरसहयैर्यो मनसा भौतौ शुरुः ।” परि० ।
- ६ । पुष्पदाम—
“भूताश्चाश्वान्तं मतनसररगैः कीर्त्तितं पुष्पदाम ।” परि० ।

“फुल्लदाम ।” ग० ।

७। मकरन्दिका—

“रसैः पङ्क्तिर्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका ।” परि० ।

८। मणिमञ्जरी—

“इनाश्वैः स्याद् यभनयजजगाः कीर्तिता मणिमञ्जरी ।” परि० ।

६। समुद्रतला—

“गजाश्वितुरगैर्जसौ जसतभा गयेत् समुद्रतता ।” परि० ।

१०। सुरसा—

“स्त्री भी यो नो गुरुयेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ।” ग० ।

अत ऊनविश्वत्वरसमक्षाना लघुगुरुकमी रेखाभिर्दृश्यते । (पृष्ठे च दृष्टव्यम्) ।

[illegible]

११ । पञ्चचामरः—

“नयुगललघू निरन्तरो यदा स पञ्चचामरः ।” परि० ।

१२ । चन्द्रमासा—“ठड्य दिथवरजुथल मज्ज करथल करहि,
पुणवि दिथवरजुथल मज्ज करथल करहि ।
सरसगण विमलजड सुखि ठरड मणगड,
विमलमड उरथकड चदमल कहड सड ॥” प्रा० ।

१३ । धवनाङ्ग—“पलड वसुलहु जुथल विमलमड महिथले,
ठड्य ठड रमणगति सथण पथ पथ तले ।
दिथगण चठ पथहं भणि फणिवड णियमही,
करथ सगण सरि सठ ससिवथणि धवलही ॥” प्रा० ।

१४ । शम्भुः—“अवलीआण भण सुच्छड मणमज्जे सुक्खं सवुत्तं,
सुपिअ अते धरि हल्लो दिज्जहु कुतीपुत्त सजुत्त ।
गणअग्गा दिज्जहु एअ विज्जहु अते सत्ता हारा ज,
इअ वत्तीसाणअ मत्ता पाअहि कटो संभू णामोअ ॥” प्रा० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ सप्त कृतयः । तत्र—

(क) कृती ।

१ । “ग्लिति वृत्तम् ।” पि० । “पादान्ते यति ।” ह० ।

“वीरजो गली भवेदिहेट्ठीन लच्छणन वृत्त नाम ।” के० ।

साहेतिकं लक्षणम्—(१० (—)) । पैरलपाकतग्गे वण गण्ठकानाधीकम् । /

२ । “सुवदना स्त्री भ्नौ य्भौ ल्गावृषिस्वरर्त्तवः ।” पि० ।

“ज्ञेया सप्ताश्वपट्भिर्मरभनययुता भ्नौ गः सुवदना ।” के० ।

सा—(४ (—), —, २ (—), ६ (—), ३ (—), २ (—), —) ।

३ । सुवंशा —

“ख्याता पूर्वैः सुवंशा यदि मरभनास्तद्वयं गो गुरुच ।” परि० ।

सा—(४ (—), —, २ (—), ५ (—), २ (— —), २ (—)) ।

४ । शोभा—“रसैरश्वैरश्वैर्यमनतततगैर्गेन शोभेयमुक्ता ।” परि० ।

सा—(—, ५ (—), ६ (—), २ (— —), २ (—)) ।

५ । मत्तेभविक्रीडितम्—

“सभरा स्त्री यलगास्तयोदशयतिर्मत्तेभविक्रीडितम् ।” परि० ।

सा—(२ (—), २ (—), २ (—), — —, २ (—), ३ (—), —, २ (—), — —) ।

६ । गोता—“जइ आइ हत्य णरेद विणवि पाअ पंचह जोहलो,
जहिं ठाईं छठहि हत्य दिस्सइ सह अंतह णेउरो ।
सुह छंद गोअउ मुदि णीअउ सब्ब लोअहि जाणिओ;
कह सिद्ध सिद्धउ दिद्ध दिद्धउ पिंगलेण वखाणिओ ।” प्रा० ।

“सगणो जयुग्मभरैः स्तगैः कथिता बुधैरिह गोतिका ।” परि० ।

सा—(४ (— — —)) ।

(ख) प्रकृती ।

१ । “स्रग्धरा स्त्री भ्नौ यौ य् विःसप्तका ।” पि० ।

“चत्वारो यत्र वर्णाः प्रथममलघवः षष्ठकः सप्तमोऽपि,
द्वौ तद्वत् षोडशादौ मृगमदतिलके षोडशास्त्यौ तथास्त्यौ ।
रश्मास्तमोर कान्ते मुनिमुनिमुनिभिर्दृश्यते चेद्विरामो,
वासे वन्यैः कवीन्द्रैः सुतनु निगदिता स्रग्धरा सा प्रसिद्धा ॥” श्रु० ।

सा—(४ (—), — —, ५ (—), २ (— —)) ।

२ । गाथायां, शशिवदना बहुसंज्ञका—

“शशिवदना न्जौ भ्जौ ज् चौ रुद्रदिशः ।” पि० ।

“सलिलनिधिर्मवेदिह नजौ भगणौ जगणास्त्रयश्च रः ।” परि० ।

“नजभज्जा जरौ यदि तदा गदिता सरसौ कवीश्वरैः ।” ग० ।

“सिंहकमिदमन्व” इति रामतारपट्टिरोमचिह्नम् ।

सा—(१ (—), —, २ (—), ३ (—), —) ।

३ । नरेन्द्रः—“आइहिं जल्य पायगण पञ्चलिञ्च जोहल अंत ठवीजे,

काहल सह गंध इम दिअगण कंकण ताह करोजे ।

सहइ एक भेरि चतु णरपइ फुकहु सक्ख सुभब्बा

चामर जुगा अंत जहिं पञ्चलिञ्च एह णरेदठ कब्बा ॥”

प्रा० ।

सा—(—, —, ३ (—), २ (—), —) ।

(ग) भ्रातृतौ ।

१ । “मद्रकं भ्रौ न्रौ न्रौ ग्नौ दिगादित्वाः ।” पि० ।

“भ्रौ नरना रनावय गुरुर्दिगर्कविरमं हि मद्रकमिदम् ।” के० ।

सां—(—, —, २ (—), —, ३ (—), —) ।

२ । मदिरा—

“सप्तभकारहतावसितौ सगुरुः कविभिः कथिता मदिरा ।” परि० ।

“सप्तभकारयुतेकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ।” ग० ।

सां—(३ (—), —) ।

३ । “लालित्यं भुजगैर्द्वेष्टेण भाषितमेतच्चेन्मसरस्तजनगुभिः ।” परि० ।

सां—(१ (—), —, —, —, २ (—), —, ३ (—), —) ।

४ । हंसी—“विज्जुमाला पाए पाए तिअ दिअगण तह बहुगुणयुत्ता,

अंते कखा सुद्धा वखा भणइ फणिवइ कविवर गजुम्मा ।

जं वत्तीसा मत्ता थक्के पण पण पञ्चलिञ्च लहुगुरु सोहा,

एसा हंसी णामा छंदो सखलबुद्धयण मणहणर सोहा ॥” प्रा० ।

“मौ मौ नायत्वारो गो गो भवति वसुभुवनयतिरिति हंसी ।” परि० ।

मा—(—), १९ (—, —) ।

५ । महास्रग्धरा—

“सजता नसी ररी गः फणितुरगहयैः स्यान्महास्रग्धराख्या ।” परि० ।

सा—(—, —, —, १ (—), १ (—, —), —) ।

(घ) पिल्लतौ ।

१ । “अश्वललितं र्जौ र्जौ र्जौ भौ गुद्रादित्याः ।” पि० ।

“यदि ह नजौ भजौ भजभलगास्तदाश्वललितं हरार्कयतिमत् ।” के० ।

“नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधैः गदितेयमद्रितनया ।” ग० ।

सा—(३ (—), ३ (—, —, —), —) ।

२ । “मत्ताक्रीडा मौ तौ नौ नू ग्वसुपञ्चदशकौ ।” पि० ।

“मत्ताक्रीडा मौ तौ नौ नल्लिति भवति वसुशरदशयतियुता ।” के० ।

“मत्ताक्रीडं वस्त्रिष्वाशयति मयुगगयुगमनुलघुगुरुभिः ।” ग० ।

सा—(— (—), १४ (—), —) ।

३ । सुन्दरिका—

“जहि आइहि हत्या करअल तत्या पाअ लह जुअ कण गणा,

ठवि चामरअं काहलजुअ वंका सल्ल पल्लिअ वेवि गणा ।

पअ अंतहि सकी गण पभणिज्जे तेइसवण पमाण किआ,

इअ मत्तहि पोमावइ पभणिज्जे वणहि सुंदरिआ भणिआ ॥” प्रा० ।

“इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनीता सद्यतो भसता जलभगाः ।” परि० ।

सा—(१ (—), —, ४ (—), ३ (—), ३ (—, —)) ।

(ङ) सङ्गतौ ।

१ । “तन्वी स्तौ न्सी भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ।” पि० ।

“भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्मौ भनयाद्य यदि भवति तन्वी ।” के० ।

सा—(—, —, १ (—), —, —, १ (—), —) ।

२। किरीटम्—

“ठावहु आइहि सकगणा तह सन्न विसज्जहु वेवि तहा पर,
गेठर सह जुअं तह गेठरण परिवारह भव्व गणा कर ।

काहल जुगल अंत ठविज्जसु एपरि चौविह वण पआसहु,

वत्तिस मत्त पअप्पअ लिक्खहु अहु भआर किरीट विसेसहु ॥” प्रा० ।

“नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्रमतं किल ।” परि० ।

सा—[८ (—~)] ।

३। दुर्मिलम्—

“दुमिलाइ पआसहि वण विसेसहि दोस फणींदह चारुगणा,

भणु मत्त वतीसह जाणिअ सेसह अहु ठामठई सगणा ।

गण अणु ण दिज्जह कित्ति सहिज्जह लज्जइ दोस अणेअ करी,

कइ तीणि विसामहि पाअहि पाअहि ताकर अहु छल हहही ॥” प्रा० ।

“सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलमुत्तमिदं कविभिः ।” परि० ।

सा—[८ (~—)] ।

(च) अभिकर्तौ ।

१। “क्लौञ्चपदा भौ स्मौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्तृपयः ।”

पि० ।

“क्लौञ्चपदा भौ स्मौ ननना ग्गाविपुशरवसुनिविरतिरिह भवेत् ।” के० ।

सा—[१ (—~—), १४ (~), —] ।

(छ) उत्कृता ।

१। “भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्रौ नौ सौ लगौ वसुनद्रुष्टपयः ।”

पि० ।

“वस्त्रोशाश्चच्छेदोपेतं समतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ।” के० ।

सा—[८ (—), १० (~), —, २ (~—), —] ।

२ । “अपवाहको म्रौ नौ नौ न्मौ गौ नवर्तुरसेन्द्रियाणि ।”

पि० ।

“मो नाः पट् मगगिति यदि नवरसरसगरयतियुतमपवाहाख्यम् ।” के० ।

सं—(१ (—), २० (—), १ (—) ।

षष्ठोऽध्यायः ।

—००—

अथ दण्डकजातयः ।

१ । “दण्डको नौ रः । २ । प्रथमश्चण्डहृष्टिप्रपातः ।

३ । अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् । ४ । शेषः प्रचित इति ।”

पि० ।

१ । “यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाश्च सप्त भवन्ति दण्डको नाम सः ।

२ । यः सप्तविशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः, स चण्डहृष्टिप्रपातो नाम ।

३ । रातमाण्डव्याभ्यामृषिभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतदेव ताभ्यां पुनरन्यैव संग्राह्यतास्य वृत्तस्य । ४ । इत्यण्डहृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित इति संग्राह्यं लभते; पूर्वमेकैकाक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता, इदानीन्तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । अत्र पादान्ते यतिः ।” छ० ।

“यदिह नयुगलं ततः सप्त रेफास्तदा चण्डहृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।” के० ।

२ । “प्रतिचरणविह्वरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दाम-
शङ्खादयः ।” के० । अत्र—

“आदिपदात् क्रमेण आरामः, संग्रामः, सुरामः, वैकुण्ठः, सारः,

कासारः, विसारः, संहारः, नोहारः, मन्दरः, केदारः, आसारः, सत्कारः, संस्कारः, भाकन्दः, गोविन्दः, आनन्दः, सन्दोहः, आनन्द इत्येते आद्याः ।”

परि० ।

३ । “प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नदयादुत्तरैः सप्तभिर्नैः ।” ग० ।

प्रचितक इति पाठ एमियातिक-ममितिष्य इत्यन्विष्टित इत्येके ।

४ । “नयुगगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छानुरोधात्तदां यत्र वध्यन्त एयोऽपरो दण्डकः पण्डितैरीरितः सिंहविक्रान्त नाम ।” परि० ।

५ । “यकारैः कवीच्छानुरोधान्निवहैः प्रसिद्धो विशदोऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनाम ।” परि० ।

६ । “यत्र रेफान् कविः स्नेच्छया पाठसौक्यमापेक्षया रोपयत्येष धीरैः स्मृतो दण्डको सत्तमातङ्गलीलाकरः ।” परि० ।

“यत्र रेफः परं स्नेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको सत्तमातङ्गलीलाकरः ।” ग० ।

७ । “सगणः सकलः खलु यत्र भवेत् तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुम-स्तवकान् ।” परि० ।

८ । “स्नेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः स्मृतो जयत्यशोकमञ्जरी ।” परि० ।

“यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात्त उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ।” ग० ।

९ । “लघुर्गुरुः क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्त्वनङ्ग-शेखरः स्मृतः ।” परि० ।

“लघुर्गुरुर्निजिच्छया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।” ग० ।

१० । “स्नादिनक्तं शुभदः चित्तिपत्रसमुद्रनगादिकपञ्चगतोऽय विभावरिभर्तुः ।” इति दीपिकायां भुजङ्गविलासाभिधानदण्डकः ।”

चतुर्थोऽंशः ।

अथ तावच्छन्दसि पुनरन्वया द्वेषीविभक्तिं समामती आख्यायते ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ दश शुद्धा वर्गाः ।

“वृत्तं सममर्द्धसमं विषमञ्च ।” पि० ।

अत्र समवृत्तमेकादशवर्गेषु विभज्यते । तत्र शुद्धा दश, मियथैकः ।
तेषु—

(क) गुर्वचरवर्गः । पाद्यान्वनाम Spöndee.

१ । श्रीरक्षाचरा, यथा—“धीमते, भायात् ।”

२ । स्त्री द्वचरा, यथा—“गोपस्त्रीभिः, कृणो रेमे ।” ग० ।

३ । तानी नारी वा त्रचरा, यथा—

“तुध्माणं, प्रध्माणं । चंडेसो, रकडेसो ॥” प्रा० ।

४ । तीर्णा कन्या वा चतुरचरा, यथा—

“वाभ्रा माभ्रा, पुत्ता भुत्ता । इमे जाणी, किज्जे जुत्ता ॥” प्रा० ।

५ । सम्मोडा पञ्चाचरा, यथा—

“उहंडा चंडी, दूरित्ता खंडी । तेनोका मोरुं, देक मे मोरुं ॥” प्रा० ।

६ । शिपा, विद्युमेखा, वाणी वा षडचरा, यथा—

“जुज्जंतो उहाने, कान्जिक्का संगामे ।

णजंतो मंहारो, दूरित्ता हम्मारो ॥” प्रा० ।

७ । शीर्षरूपं सप्ताक्षरं, यथा—

“चंदा कुंदा एकासा, हारा हीरा वा हंसा ।

जे जे सेत्ता विणीया, तुझा किन्ती जिणीया ॥” प्रा० ।

८ । विद्युन्मालाष्टाक्षरा यथा—

“विद्युन्मालालीलान् भोगान्, मुक्ता मुक्ती यत्नं कुर्यात् ।

धानोत्पन्नं निःसामान्य, सौख्यं भोक्तुं यद्याकाङ्क्षेत् ॥” ह० ।

९ । रूपमाली नवाक्षरा, यथा—

“जं णच्चे विज्जू मेहं धारा, पप्फुल्ला णीवा सहे मोरा ।

वीअंता मंदा सीआ वाआ, कंयंता काआ कंता णाआ ॥” प्रा० ।

१० । मालतीमाला एकादशाक्षरा, यथा—

“ठामा ठामा हत्थी जूहा पेक्खीआ, णाई मेहा मेरु सिंगे देक्खीआ ।

वीरा हत्था अणे खग्गा वज्जुंता, णाई विज्जू मेहा मज्जे णअंता ॥” प्रा० ।

११ । विद्याधारी द्वादशाक्षरः, यथा—

“जासू कंठे वीसा दिग्ग सीसे गंगा, णाआराआ किज्जे हारा गोरी अंगा,

गव्वे रामा मारुकामा लित्तिजे किन्ती, सोऊ देऊ मोक्खा देऊ अज्जा भक्ती ॥”

प्रा० ।

१२ । लीलाखिलः कामक्रीडो वा पञ्चदशाक्षरः, यथा—

“‘मा कान्ते पक्षस्थान्ते पर्याकाशे देसेऽस्त्राप्सीः,

कान्तं वज्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चित् ।

सुतृचामः प्राटंयेतयेतो राहुः क्रूरः प्राद्यात्,

तस्मादध्वान्ते हर्मस्थान्ते ग्रथैकान्ते कर्त्तव्या ॥’

इति कण्ठाभरणः ।” ग० ।

१३ । ब्रह्मरूपं षोडशाक्षरं, यथा—

“उभत्ता जोहा छंहे कोहा ओत्या ओत्थी जुअंता,

भेणक्का रंभा लाहे टंभा अप्पा अप्पी वुअंता ।

भक्षाका सत्ता द्विष्टे कण्ठा मत्वा पिष्टो णचंता,
णं सग्गा मग्गा जाए अग्गा लुढा उढा हेरंता ॥” प्रा० ।

(ख) लघुचरवर्गः । पायात्त्ये Pyrrhic and Tribrach.

१ । एकाक्षरोदाहरणं—“कति तव ।”

२ । मधु द्वाक्षरं, यथा—“हर हर । मम मल ॥” प्रा० ।

३ । कमलस्यचरः, यथा—“स्वमर विहर । कुसुममधुनि ॥” प्रा० ।

४ । यमकं पञ्चाक्षरं, यथा—

“पवण वह, सरिर सह । मन्त्रण हण, तवइ मण ॥” प्रा० ।

५ । दमनकं षड्क्षरं, यथा—

“कमलणअणि, अमिअवअणि । तरुणि घरिणि, मिलइ सुधुणि ॥” प्रा० ।

६ । तरलनयनं द्वादशाक्षरं, यथा—

“कमलवअण तिणअण हर, गिरिवरसअण तिसुलधर ।

ससहरतिलअ पलअकर, वितरहि महु अभिमत वर ॥” प्रा० ।

७ । अचलंष्टतिर्गीत्यार्या वा षोडशाक्षरा, यथा—

“तरणिदुहिळतटरुचिरतरवसति-रमरमुनिमुखजनविहितनुतिरिह ।

सुररिपुरमिनवजलधररुचितनु-रचलष्टतिरुदयति सुकतिद्वदि खलु ॥” ग० ।

(ग) समानीवर्गः । पायात्त्यनाम Tröchee.

“ग्लिति समानी ।” पि० । सां (— —) ।

१ । सारो द्वाक्षरः, यथा—“संभु एउ । सुकु देउ ॥” प्रा० ।

२ । घारि चतुरक्षरा, यथा—

“देउ देउ, सुभ देउ । जासु सोस, चंद दीस ॥” प्रा० ।

२ । समानी अन्त्यलघुविहीनसप्ताक्षरा, यथा—

“कुंजरा चलंतभा, पळभा पलंतभा ।

कुम्भपिष्टिकं पय, धूलि चर भंपय ॥” प्रा० ।

४ । समानिका मसिका वाऽष्टाक्षरा, यथा—

“यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तङ्गागमस्य ।

धोः समानिका परेण नीचितात्र मत्सरेण ॥” ग० ।

५ । श्येनो अन्त्यलघुहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका, चञ्चला कठोरतीक्ष्णनादिनी ।

युद्धकाङ्क्षिणी सदामिपप्रिया, श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना ॥” छ० ।

६ । चामरन्तूणकं वान्थलघुहीनपञ्चदशाक्षरं, यथा—

“सा सुवर्णकेतकं विकाशि शृङ्गपूरितम्,

पञ्चवाणवाणजालपूर्णहेमतूणकम् ।

राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे,

मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥” ग० ।

“कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण रक्ष माम्,

कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण पाहि माम् ।” इति चैतन्यः ।

“एहि एहि देहि देहि देहि देवि रक्तदन्तिके,

भारताय कातराय कृष्णभक्तिमन्तिके ।” भारतचन्द्रः ।

७ । चञ्चला चित्रमंजं वा षोडशाक्षरं, यथा—

“विट्टमारुणाधरौष्ठशोभिवेशंवाद्यहृष्ट-वल्लवीजनाङ्गमङ्गजातमुग्धकण्डकाङ्ग ।

त्वां सदैव वासुदेव पुण्यलभ्यपादसेव, वन्द्यपुष्पचित्रकीय संस्मरामि गोपवेश ॥”

ग० ।

८ । वृत्तं गण्डका वा विंशत्यक्षरा, यथा—

“जन्तुमात्रदुःखकारि कर्म निर्मितं भवत्यनर्थहेतु,

तेन सर्व्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

विद्धि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण,

वृत्तमेतदुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय ॥” छ० ।

९ । अशोकपुष्पमञ्जरीनामदण्डकोऽष्टाविंशत्यक्षरो तदधिकाक्षरो वा,

यथा—

“मूर्ध्नि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसन्नवङ्गचारुचन्द्रिका कचेपु,
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गले च कान्तकेशरोपकृतदाम ।
फुल्लनागकेशरादिपुष्परैणुरूपणं तनौ विचित्रमित्युपात्तवेश एष,
केशवः पुनातु नः सुपुष्पभूषितः समूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विहसुमत्र ॥” ग० ।

(घ) प्रमाणीवर्गः । पाद्यात्यनाम Iāmbus.

“ल्लिति प्रमाणी ।” पि० । सां (— —) ।

१ । मही दशहरा, यथा—“सई उमा । रखो तुमा ॥” प्रा० ।

२ । नगानी चतुरचरा, यथा—

“सरसई, पसणिहो । कइत्तआ, फरंतु ते ॥” प्रा० ।

३ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी वाष्टाचरा, यथा —

“णिसुंभ-सुंभ खंडिणी, गिरीस-गीह-मंडिणी ।” प्रा० ।

४ । पञ्चचामरस्य द्वादशाक्षरस्य उत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

५ । नराजं पञ्चचामरं वा षोडशाक्षरं, यथा—

“सुरद्वूमूनमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते, लसदितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।
सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥”
ग० ।

६ । पञ्चचामरस्य सप्तदशाक्षरस्य उत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

७ । अनङ्गशेखराख्यदण्डकोऽष्टाविंशलक्षरस्तदधिकाक्षरो वा, यथा—
“उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके विजृम्भमाणगौरदीधितिः,
रतिलहस्रनिर्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किमु ।
इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं समुद्गिरन् सुरारिरङ्गताम्,
प्रदोपकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोज्ञकेलिकौतुकी करोतु नः हतार्थताम् ॥”

(ङ) यगणयगैः । मां (— — —) ।

१ । शशी वराचरा, यथा—“भवानी हसन्ती । दुरितं हरन्ती ॥” प्रा० ।

२ । शङ्खनारी सोमराजी वा पङ्कचरा, यथा—

“हरे सोमराजी-समा ते यशःश्रीः । जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्यन्धकारम् ॥”

ग० ।

३ । भुजङ्गप्रयातं द्वादशाक्षरम्, यथा—

“पुरः साधुवद्भाति मिथ्याविनीतः, परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।

भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तम्, त्यजेत्तादृशं दुश्चरितं कुम्भितम् ॥” ह० ।

तथा च महानिर्वाणतन्त्रे,

“त्वमेकं शरणं त्वमेकं वरेण्यं, त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् ।

त्वमेकं जगत्कर्तृ पाट प्रहर्तुं, त्वमेकं परं निघ्नं निर्व्विकल्पम् ॥

भयानां भयं भीषणं भीषणानां, गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।

महोच्चैःपदानां नियन्तु त्वमेकं, परेषां परं रक्षकं रक्षकाणाम् ॥

तदेकं स्मरामस्तदेकं जपामः, तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ।

तदेकं निधामं निरालम्बमीशं, भवान्भोधिपीतं शरणं व्रजामः ॥”

४ । कन्दमन्थगुरुद्वयहोत्रं त्रयोदशाक्षरं, यथा—

“एरे कंस जाणेहि हो एक बालाद्, हज देवईपुत्त तो वंस कालाद् ।

तहा गेल्यकंसो जणाणंदकंदेण, जहा हत्ति दिडो णिआणारिविदेण ॥”

प्रा० ।

५ । क्रीडचक्रमष्टादशाक्षरं, यथा—

“जही भूत वेताल णसंत गावंत खाए कवंधा,

सिवा फेर फेकार हकावलंता फुले कखरंधा ।

कया दुह फुट्टेइ मत्या कवंधा णवंता हसंता,

तहां वीर हम्मीर सगाम मज्जे तुलंता तुलंता ॥” प्रा० ।

६ । सिंहविक्रीड-नामकस्य दण्डकस्य सप्तविंशत्यक्षरस्य तदधिकाक्षरस्य

वा वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

(च) रगणवर्गः । सां (— — —) ।

१ । प्रिया मृगो वा व्रजचरा, यथा—

“संकरो, संकरो । पाठणो, पाठणो ॥” प्रा० ।

२ । द्वियोधा पङ्कचरा, यथा—

“कंससंहारिणा, पक्विसंचारिणा । देवद्विडिंवद्या, देवमे णिद्वभ्या ॥” प्रा० ।

३ । महालक्ष्मीर्नवाचरा, यथा—

“मुंडमाना गले कंठिआ, पाथराआ भुआ मंठिआ ।

वध्वछाआ किआवासणा, चंडिआ पाठ सिंहासणा ॥” प्रा० ।

४ । स्रग्विणी लक्ष्मीधरा वा द्वादशाचरा, यथा—

“यो रणे युद्धते निर्भरं निर्भयस्यागिता यस्य सर्वस्वदानावधिः,

तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः स्रग्विणी, नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिशुक्लांशुका ॥” ह० ।

तथा च भागवते ४।७।४४,

“स प्रसीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां, दर्शनं ते परिभ्रष्टमत्कर्मणाम् ।

कीर्त्यमाने नृभिर्नान्नि यज्ञेन ते, यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥”

५ । मत्तमातङ्गलीलाकरो नाम दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरस्तदधिकाचरो वा, यथा—

“हेमगौरे वसानोऽंशुके शक्रनीलासिते वर्ष्मणि स्पष्टदिव्यानुनेपाङ्कितः,

तारहारान्शुवचो नभधितमालाक्षितो भव्यभूपोज्ज्वलाङ्गः समं सीरिणा ।

अञ्जनाभाम्बरेणेन्दुकुन्दाभदेहेन लीलापरीहामहामोर्म्मिकौतूहलैः,

कंसरक्षाद्रिगः पातु नयकपाणिर्गतिक्रीडया मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥” ग० ।

(छ) तगणवर्गः । सां (— — —) ।

१ । पञ्चालस्यचरो, यथा—

“सो देउ, सुकडाई । भंहारि, दुकडाई ॥” प्रा० ।

२ । हारीतोऽन्यनघुहीनः पञ्चाचरो, यथा—

“जा भस्तिगुत्ता, धग्मेकचित्ता । मा हीर नारी, धग्मा पिप्पारी ॥” प्रा० ।

३ । मन्यानः पङ्कचरो, यथा—

“रात्रा जङ्घा लुह, पंडित्तो मुह ।

किन्ती करे यप्प, सोराज्ज उप्पेक्क ॥” प्रा० ।

४ । विध्वङ्गमालान्त्यलघुविहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“नासावधापत्तपात्राविनीदी,” रामकृष्णविलोमकाव्ये ।

५ । सारङ्गो द्वादशाक्षरो, यथा—

“रे गोड् थक्कंतु ते हत्थिजूथाइं, पक्कट्टि वज्जंतु पाइक्कजूथाइं ।

कासीसराआ सरासारश्मणेण, की हत्थि की पत्ति की वीरवग्गेण ॥” प्रा० ।

६ । कामवाणाभिधदण्डकस्यान्त्यलघुहीनस्य जनत्रिंशदक्षरस्य लक्षण-
मेव दृश्यते, दर्शितञ्च तत् १०४ पृष्ठे ।

(ज) सगणवर्गः । सां (— — —) । पाद्यात्यनाम Ānapēst.

१ । रमणस्यक्षरो, यथा—

“ससिणा, रक्खणी । पइणा, तरुणी ॥” प्रा० ।

२ । डीनं पङ्कचरं, यथा—

“पिअमत्ति पिआ, गुणमत्त सुआ । धणजुत्त घरा, बड्डु-सुक्खकरा ॥” प्रा० ।

३ । तोटकं द्वादशाक्षरं, यथा—

“त्यज तोटकमर्थनियोगकरं, प्रमदाधिलतं व्यसनोपहतम् ।

उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं, नरनायकभीरुकमायुधिकम् ॥” छ० ।

तथा च रघुवंशे ८।५१,

“स तथेति विनेतुरुदारमतेः, प्रतिगृह्य वचो विमसर्जं मुनिम् ।

तदन्तव्यपदं हृदि शोकघने, प्रतियातमिवान्तिकमस्य शुरोः ॥”

४ । भ्रमरावली नलिनी वा पञ्चदशाक्षरा, यथा—

“तुष देव दुरित्त-गणा-हरणा चरणा, जइ पाअड चंदकला-भरणा सरणा ।

परिपूजटं तेजिअ लोभमणा भमणा, सइ पेक्खिउ लोक्किणासमणा समणा ॥”

५ । दुर्मिलं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—

“पट्ट दिज्जिअ रल्लअ-टोप्पर मत्थअ कंकण वाहु किरीट सिरि.

पहि कण्हि कुंडल नू रत्नमंडल ठाविअ हार फुरंत उरे ।

पड अंगुलि मुहहि-हीरहि सुंदरिकंचणरत्न सुमज्जतणू,

तसु तूणठ सुंदर किज्जअ मंदर तावह वाणह सेसधणू ॥” प्रा० ।

६ । कुसुमस्तवकास्थो दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरस्तदधिकाक्षरो वा, यथा—

“विरराज यदीयकरः कनकद्युतिवन्धुरवामदृशः कुचकुङ्कुलगो,

भ्रमरप्रकरेण यथावृतमूर्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः ।

स नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि बिभ्रदतीव विलोचनहारि वपुः,

चपलारुचिरांगुकवन्निधरो हरिरसु मदीयदृष्ट्युजमध्यगतः ॥” ग० ।

(भ) जगणवर्गः । मां (— —) । पायात्त्यनाम Ämphibräch.

१ । मृगेन्द्रस्यक्षरो, यथा—“दुरंत, वसंत । सुकंत, दिगंत ॥” प्रा० ।

२ । मालती पङ्कजरा, यथा—

“करा पसरंत, बह्मगुणमंत । पफुल्लिअ कुंद, उगू सहि चंद ॥” प्रा० ।

३ । मौक्तिकदाम द्वादशाक्षरं, यथा—

“कथा भअ दुब्बर तेज्जि गरास, खणो खण जाणिअ दीह णिसास ।

कुहुरय ताव दुरंत वसंत, कि णिहअ काम कि णिहअ कंत ॥” प्रा० ।

(ज) भगणवर्गः । सां (— —) । पायात्त्यनाम Däctyl.

१ । मन्दरस्यक्षरो, यथा—“सो हर, तोहर । संकट संहर ॥” प्रा० ।

२ । मोदकं द्वादशाक्षरं, यथा—

“गज्जठ मेह कि अंमर सामर, फुल्लठ खीव कि भम्मठ भामर ।

एकल जीअ पराहिण अम्मह, कीलठ पाठस कीलठ मम्मह ॥” प्रा० ।

३ । मदिरान्धनघुहयज्ञीना द्वाविंशत्यक्षरा, यथा—

“माधवमासि विकम्बरकैसरपुष्पलसन्मदिरामुदितैः,

भद्रकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि कलानिलयम् ।

कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसम्,

तं भव माधविकामृदुनर्त्तनयामुनयातकृतोपगमा ॥” ग० ।

४ । किरीटं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—

“वम्पञ्च उक्कि सिरि जिणि लिल्लिञ्च तेज्जिञ्च रज्ज वणंत चले विण्ण

सोअर सुंदरि सगहि लल्लिञ्च एकलि मारु विराध-कवंधञ्च ।

संगक मारुइ मिल्लञ्च वालि वहिस्सिञ्च रज्ज सुगोवह दिज्जञ्च,

वह समुह विणासिञ्च रावण सो तुञ्च राहव दिज्जउ णिब्भञ्च ॥” प्रा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ मित्यवर्गः ।

१ । मित्यवर्ग एतैरेव दशभिर्वर्गैः । एतेषां दशसंस्थकवर्गाणां मध्ये यैः
कैचिदपि अन्योन्ययोगैः सममात्रकादेशेन वा बह्वनि छन्दांस्युत्पद्यन्ते ।

अथ कोऽयं सममात्रकादेश इत्यतीत्यते—गुरीरेकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, लघुद्वयस्य स्थाने गुरीरेकस्य वा,
एकचतुष्कलगणस्य स्थानेऽपरचतुष्कलगणस्य च सप्रतिशेः सममात्रकादेशः । तथैव पञ्चकलगणस्येति ।

२ । अन्योन्य-योगोदाहरणम् । नाराचकमष्टादशाक्षरं—यङ् लघुचर-
दमनकेन सह चतुरेफस्तत्त्वित्वा योगात् निष्पन्नम्, यथा रघुवंशे, १२।१०४।

इत्याः २ २ २ २

“रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,

प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य त्रियं वैरिणः ।

रविस्तुतसंहितेन तेनानुयातः सर्वोमित्रिणा,

भुजविजितविमानरत्नाधिरुद्धः प्रतस्थे पुरीम् ॥”

त्रकादेगोदाहरणम् । भागवते दगमस्कन्धे पञ्चविंशे-

लतवामकपोलो, वलितभुरधरापित-वेणुम् ।
 लिभिराश्रितमागं, गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥
 वनिताः सह सिद्धैर्विग्नितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।
 न-समर्पित-चित्ताः, कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥
 तमबलाः नृणुतेदं, हारहास उरसि स्थिरवियुत् ।
 त्र्यमार्त्तजनानां, नर्मदो यैर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥ क
 जहृपा नृगगावो, वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ।
 वन्ता धृतकर्णा, निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥
 वकधातुपलाशैर्बद्धमलपरिवर्द्धविद्धम्बः ।
 क्षवल आलि स गोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥
 नगतयः सरितो वै, तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।
 र्वयमिवावहुपुण्याः, प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ॥ ७ ॥

ख अनुचरैः समनुवर्णितवीर्यै, आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।
 ख वनचरो गिरितटेषु चरन्ती-वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥
 ख वनलताम्रारव आत्मनि विष्णुं, व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाब्धाः ।
 ख प्रणतभारविटपा मधुधारां, प्रेमहृदतनवो वहृषुः स्म ॥ ९ ॥
 दर्शनीयतिलको वनमाला-दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।
 ख अलिकुलैरलघु गीतममोदम्, आद्रियन् यैर्हि सन्धितवेणुः ॥ १० ॥ क
 सरसि सारसहंसविहङ्गा-सारगीतहृतचेतस एव ।
 हरिमुपासत ते यतचित्ता, हन्त मीलितदृगौ धृतमीनाः ॥ ११ ॥
 ख सहवलः स्रगवर्तसविलासः, सानुषु क्षितिभ्रतो व्रजदेव्यः ।
 क हर्षयन् यैर्हि वेणुरवेण, जातहर्ष उपरभति विग्रम् ॥ १२ ॥
 ख महदतिशमणमद्वितचेता, मन्दमन्दमनु गर्जति मेघः ।
 ग सुप्रदमभ्यवर्षत् सुमनीभि-श्लायया च विदधतपत्रम् ॥ १३ ॥

- ख विविधगोपचरणेषु विदग्धो, वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षा ।
तव सुतः सति यदाधरयिष्ये, दत्तवेणुरनयत् स्वरजातीः ॥ १४ ॥
- ख सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः, शक्रशर्व्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
कवय आनतकम्बरचिताः, कश्मलं ययुरनिशिततत्त्वाः ॥ १५ ॥
निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्र-नीरजाङ्कुशविचित्रललामैः ।
व्रजभुवः शमयन् खुरतीदं, वर्षधुर्य्यगतिरोद्धितवेणुः ॥ १६ ॥
व्रजति तेन ययं सविलास-वीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।
कुजगतिं गमिता न विदामः, कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥
मणिधरः कचिदागणयन् गा, मालया दयितगन्धतुलस्थाः ।
प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांमे, प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्न ॥ १८ ॥
- ख कण्ठितवेणुरववञ्चितचित्ताः, कृष्णामन्वसत कृष्णगृह्णिणः ।
ख गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो, गोपिका इव विमुक्तगृह्णाशाः ॥ १९ ॥
कुन्ददामकृतकौतुकवेपो, गोपगोधनवृत्तो यमुनायाम् ।
नन्दसूनुरनघे तव वत्सो, नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥
मन्दवायुरपवात्यनुकूलं, मानयन् मलयजस्पर्शेन । क
वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये, वादगीतबलिभिः परिववुः ॥ २१ ॥
वत्सलो व्रजगवां यदगधो, वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।
कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते, गीतवेणुरनुगेदितकीर्त्तिः ॥ २२ ॥
उत्सवं त्रमरुचापि दृशीना-मुन्नयन् खुररजङ्गुरितस्तक् ।
दिक्ष्येति सुहृदाशिष पथ, देवकीजठरभूरुङ्गराजः ॥ २३ ॥
मदविधूर्णितलोचन ईपत्, मानदः स्वसुहृदां वनमानी ।
- ख बदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं, मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्मणा ॥ २४ ॥
- ख यदुपतिर्द्विरदराजविहारो, यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
- ख सुदितवक्तु उपयाति दुरन्तं, मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥”

एषां चतुर्विंशति-श्लोकानां २, ३, ५, ६, २०, २२, २३ इति सप्त श्लोका
एव विगृह्याः स्वागतालक्षणाः । तल्लक्षणमग्रे द्रष्टव्यम् । शेषेषु सप्तदश-

श्लोकेषु कचिद्विलघुस्थाने गुरोरेकस्यादेशेन (४, २१) दशाक्षरपादो (क) जायते, कचिद्गुरुस्थाने लघोरादेशेन (७, ८, ९, १३, १४, १५, १८, २४, २५) द्वादशाक्षरपादश्च (ख), कचिदेकादशाक्षरपादेऽपि (१३) लघुगुरु-क्रम-विपर्ययो (ग) दृश्यते । कचिदेकस्मिन् पादे द्वादशाक्षराख्यन्यस्मिन् पादे दशाक्षराणि च वर्त्तन्ते (१०, १२) ।

४ । मित्र-वर्गीयाणां कतिपय-सुप्रसिद्धानि कृन्दांसि अतीदाङ्गियन्ते ।

दोधकमेकादशाक्षरचतुर्भकारमोटकस्य अन्यलघुद्वयस्थाने एकगुरो-रादेशेन, यथा,—

“या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः, सा रतरागमनायतमानम् ।

तेन सहेह बिभर्त्ति रहः स्तो, सारतरागमनायत मानम् ॥” माघे, ४।४५।

“इत्यमसुं विलपन्तमसुञ्च-हीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं, गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥” नैषधे, १।४३।

५ । स्वागतैकादशाक्षरा, दोधकस्य तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

“कुम्भपूरणभवः पटु रुचै-रुचचार निनदोऽभसि तस्याः ।

तत्र स द्विरदवृंहितशङ्खो शब्दपातिनमिपुं विससर्ज ॥” ८।७३।

६ । रयोदता चैकादशाक्षरा, स्वागताया नवमदशमयोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

“तौ पितुर्नयनजेन वारिणा, किञ्चिदुचित-शिखण्डकातुभौ ।

धन्विनौ तमृपिमन्वगच्छतां, पौरदृष्टिकृत-मार्गतोरणौ ॥” ११।५।

७ । द्रुतविलम्बितं द्वादशाक्षरं, मोटकस्याद्यान्ययोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

“न क्षपणा प्रभवत्यपि वासवे, न वितथा परिहासकथामपि ।

न च सपद्मजनेष्वपि तेन वा-गपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥” ८।५।

८ । इन्द्रवज्रैकादशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता ततजयुता, यथा शकु०,
 “अर्थो हि कन्या परकीय एव, तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
 जातो ममायं विशदः प्रकामं, प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥”चतुर्थेऽङ्के ।

९ । उपेन्द्रवज्रा चैकादशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता जतजयुता, यथा कुमार-
 सश्ववे ७।१।

“अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ, तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
 समेतबन्धुर्हिमवान्सुतायाः, विवाह दीक्षा-विधिमन्वतिष्ठत् ॥”

तथा च जयदेवस्य गीतगीविन्दे, ४स० २० ।

“स्मरातुरां दैवतवैद्यह्वय, त्वदङ्ग-सङ्गासृत-मात्र-साध्याम् ।
 विमुक्त बाधां कुरूपे न राधा मुपेन्द्रवज्रादपि दारुणोऽसि ॥”

१० । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ, पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।”
 तासां नामानि पृथग्लक्ष्णानि च पूर्वमुक्तानि, ७० पृष्ठे । तत्रस्थ संख्यातु-
 क्रमेण अत्रस्योदाहरणानि च बोद्धव्यानि, यथा कुमारसश्ववे प्रथमसर्गे,

- (१) “स मानसीं मेरुमखः पितृणां, कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिघ्नः ।
 मेनां मुनीनामपि माननीयाम्, आत्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥
- (२) यः पूरयन् कीचकरन्मुभागा-न्दरोमुखोत्थेन समीरणेन ।
 उहास्यतामिच्छति किञ्चराणां, तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥
- (३) कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं, विचङ्छितानां सरलदुमाणाम् ।
 यत्र स्तुतधीरतया प्रसूतः, सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥
- (४) उद्वेजयत्यहुनिपार्ण्यभागा-न्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
 न दुर्वहस्योष्णियोधरार्त्ता, भिन्दन्ति मन्दं गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥
- (५) पदं तुपारस्तुतिधौतरत्नां, यस्मिन् दृष्ट्वापि हतद्विषानाम् ।
 विदन्ति मार्गं नखरन्मुमुक्तै-र्मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः ॥ ६ ॥
- (६) सा राजहंसैरिव सञ्चताङ्गी, गतेषु लीलाश्रित-विभ्रमेषु ।
 घनीयत प्रत्युपदेगलुब्धै-रादिलुभिर्नूपुरशिक्षितानि ॥ १४ ॥

- (७) तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री, स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेवशब्दा-दुद्धित्रया रत्नगलाकयेव ॥ २४ ॥
- (८) यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं, नेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदत्ते ।
भान्नन्ति रत्नानि महीपधीय, पृथूपदिष्टां दुदुर्धरिल्लीम् ॥ २ ॥
- ९) दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु, लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
सुद्रेऽपि नूनं गरणं प्रपद्ये, ममत्वसुचैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥
- (१०) अत्युत्तरस्यां दिशि देवताका, हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाष्ट, स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥
- (११) अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य, हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते, निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवादः ॥ ३ ॥
- (१२) ययाप्सरोविभ्रममण्डनानां, सम्पादयित्रीं शिखरैर्विभर्त्ति ।
वलाहकच्छेदविभक्त-रागा-मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥
- (१३) प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातं, गढस्सनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां, सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥
- (१४) यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां, यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वार-विलम्बिविम्बा-स्तिरस्तरिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः, स्फुरत्प्रदालीढमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३।१८ ॥

११ । शालिनी चैकादशाक्षरा, यकारद्वयान्ता पञ्चगुर्वाद्या, यथा
रघुवंशे, ८।६४।

“निर्घातोयैः कुञ्जलीलान् जिघांसुर्ज्यानिघोषैः क्षीभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभू-दीर्घोदये राजशब्दे मगीषु ॥”
१२ । यंगस्या द्वादशाक्षरा, रेफान्ता जतजयुता, यथा रघुवंशे,
“उमाहवाङ्मो गरजन्मना यथा, यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरी ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी, ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समी ॥” ३।२३ ॥

तथा च वररुचेः नीतिरद्वे १४,

“वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं, ह्रमालयः पत्रफनाम्बुभोजनम् ।

दृष्टानि शय्या वसनञ्च वस्त्रकलम्, न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥”

१३ । इन्द्रवंशा च द्वादशाक्षरा, रेफान्ता ततजयुता, यथा माघे १५।८५।

“सम्प्रत्युपेयाः कुशली पुनर्युधः, सस्त्रेहमागीरिति भर्तुरीरिता ।

सद्यः प्रसङ्ग द्वितयेन नेत्रयोः, प्रत्याचक्षते गणता भटस्त्रियाः ॥”

१४ । प्रमिताक्षरा च द्वादशाक्षरा, तीटकस्य पञ्चम-षष्ठयोर्वर्णयो-
रन्योन्यविनिमयेन, यथा शिशुपालवधे, ८।६।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ, विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥”

१५ । सर्वेषु माकासमकेषु तीटकस्य केषांचिदणानां सममावकादेश उपलभ्यते । यथा गीतगीविन्दे,

“^१लन^१विनि^३हितमपि ^३हार^३मुदारम् । सा ^३मनु^३ते ^१हस्त^२तनु^२रिव भारम् ॥

^१सरस^१सख्यमपि ^१मलय^२जपदम् । ^२पद्म^१ति ^१विषमि^१व ^१वसु^२वि ^१सग^२दम् ॥

^१गणित^१पवनमनु^१पमपरि^२षादम् । ^१मदन^१दहन^१गिव ^१बहति ^१सदा^२दम् ॥

^१दिशि ^१दिशि ^१किर^१ति सजल^१कल^१जालम् । ^१भयन^१नखिन^१मिव ^१विग^१खिवना^१लम् ॥ ४४० ।

^१पद्म^१ति ^१दिशि ^१दिशि ^१रद^१सि भवन्तम् । ^१तदभ^१रम^१धुरम^१धूनि ^१पिबन्तम् ॥

^१त्वदभि^१सरण^१रभसेन ^१बलनी । ^१पतति ^१पदानि ^१क्रियनी ^१चलनी ॥

^१विहित^१विशद^१विशकि^१श्लय^१दलया । ^१जीवति ^१परमि^१द तव ^१रतिक^१लया ॥

^१सुहृ^१वली^१कितम^१ञ्जलीला । ^१मधुरि^१पुर^१दमिति ^१भावम^१शीला ॥

^१स्वरित^१मुपेति ^१न कथमभि^१सारम् । ^१हरि^१रिति ^१वदति ^१सखी^१मनु^१वारम् ॥

^१द्विष्यति ^१धुन्यति ^१जल^१वरक^१लम् । ^१हरि^१रूपग^१व इति ^१तिमिर^१नन^१लम् ॥

^१भवति ^१बिल^१न्निनि ^१विग^१लित^१लम्बा । ^१बिल^१पति ^१रीदि^१ति ^१वास^१क^१सम्भा ॥

^१श्री^१जय^१देव^१कवेरि^१दमु^१दितम् । ^१रक्षि^१कजनं ^१तदु^१ताम^१विमु^१दितम् ॥ ४४० ।

^१अर^१सम^१रीचि^१तविर^१चितवैशा । ^१गणित^१कुसुम^१दर^१दिलु^१लित^१केशा ॥

^१हरि^१परि^१रभ^१सव^१लित^१विकारा । ^१कृष^१कल^१भो^१परि^१तर^१लित^१द्वारा ॥

विचलदलकल्पिताननचन्द्रा । तदधरपानरभसज्जदतन्द्रा ।
 चञ्चलकुण्डलदलितकपोला । सुखरितरसनजघनगतिलीला ।
 दयितविन्नीकितलम्बितहस्तिना । बहुविधकूजितरतिरसरसिता ।
 विपुलपुलकपृथुवपयुग्मदा । अस्मितभिमीलितविकसद्गन्दा ।
 यमजलकणभरसुभगशरीरा । परिपतितोरसि रतिरक्षणीरा ।
 श्रीशयशैवभणितहरिरमितम् । कलिकलुष जनयतु परिहमितम् । ७८० ।
 हरिरभिसुरति वदति मधुपयने । किमपरमधिकमुखं सखि भवने ।
 तालकणादपि गुरुमतिसरमम् । किं विफलीकुरूपे कुचकलसम् ।
 कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् । सा परिहर हरिमतिमपहरिम् ।
 किमिति विप्रीदसि रंदिषि निकला । विहसति दुरतिमभा तव सकला ॥” ८८० ।

अथ (१) इति चित्रेन गुरुरेकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, (२) लघुद्वयस्य स्थाने गुरुरेकस्य, (३) मृगद्वयस्य स्थानेऽपरचतुष्कलमष्टस्य चादेसो ज्ञायते ।

१६ । जलोदतगतिर्द्वादशाक्षरा, हिरावृत्त-जगणमगणा, यथा माघे—

ज स ज म
 “समीरगिशिरः शिरं स वसता, सता जवनिना निकामसुखिनाम् ।
 विभक्तिं जनयन्नयं सुदमपा मपायधवल्लावलाहकततीः ॥” ४।५४।

१७ । दृष्ट्वा सप्तदशाक्षरा, जलोदतगतौ अन्यगुरुहीनयकारद्वययुता,
 यथा भर्तृहरेर्नीतिगतके, ३ ।

“लभेत सिकतासु तैलमपि यन्नतः पीडयन्,
 पिवेच्च मृगद्वष्टिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
 कदाचिदपि पर्यटन् शशविपाणमासादये-
 न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥”

१८ । प्रहर्षिणी त्रयोदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता त्रिगुरु-चतुर्लघु-गुरुलघु-
 गुरुलघुयुता, यथा रघुवंशे, १२।७८।

“क्रोधादे प्रकृतिपुर मरेण गत्वा, काकुत्स्थ’ स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
 शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्य्य, साकेतोपधनसुदारमध्नुवास ॥”

१९ । रुचिरा त्रयोदशाक्षरा, प्रमाण्योवर्गीय द्वादशाक्षर पञ्चचामरास्य-
 हत्तस्य गुरुपठाक्षरस्थाने लघुद्वयस्यादेगेन, यथाभिन्नानगकुन्तलसमाप्ती ।

“प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः, मरम्यती श्रुतमहतां महीव्यताम् ।
समापि च क्षपयतु नीलनोदितः, पुनर्भयं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥”

२० । कनकप्रभा मञ्जुभाषिणी वा त्रयोदशाक्षरा, रुचिराया द्वितीया-
क्षरस्य ढतीयेन, चतुर्थस्य पञ्चमेन च विनिमयत्, यथा रघुवंशे, ८।६८।

“इति विम्बृतान्यकरणोपमात्मनः, सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिहृदरागमनुबन्धसेवया, भृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥”

२१ । मत्तमयूरश्च त्रयोदशाक्षरं, पञ्चगुरु-सम्बोद्धरूपया द्विराहत-
लघुद्वयगुरुद्वय इत्यष्टाक्षराणां योगिनोपलभ्यते । एभिरष्टाक्षरैरपि पिङ्गला-
चार्योऽन्यतमं वितानाख्यं हत्तमुदाहरत् । यथा—

“हृदयं यस्य विशालं, गगनाभोगसमानम् ।

लभतेऽसौ मणिवित्रं, नृपतिर्मूर्द्धि वितानम् ॥” ह० ।

भत्तमयूरोदाहरणं रघुवंशे, ८।७५ ।

“हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विपण्य-स्तस्यान्विथन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सङ्कुम्भं मुनिपुत्रं, तापादन्तःशल्य इवासीत् चित्तिपोऽपि ॥”

२२ । वसन्ततिलका चतुर्दशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता तकार-भकार-जकार-
द्वययुता, यथा रघुवंशे, ५।६६।

“रात्रिर्गता भतिमतां वर मुञ्च शय्यां, धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव बिभर्त्ति गुरुर्विनिद्र-स्तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी ॥”

२३ । मालिनी पञ्चदशाक्षरा, यकारद्वयान्ता पङ्गुलघु-त्रिगुरयुता, यथा
रघुवंशे, ६।८५।

“शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुत्तं, जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रोतयस्तत्र पौराः, श्वणकटु नृपाणामेकवाक्यं शिवव्रुः ॥”

२४ । मन्दाक्रान्ता सप्तदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता चतुर्गुरु-पञ्चलघु-तकार-
द्वययुता, यथा वररुचेर्नीतिरत्ने, १५ ।

“माध्वीस्त्रीणां दयितविरहे मानिनां मानभङ्ग,
सम्भोकानामपि जनरवे नियहे पण्डितानाम् ।
अन्योद्रेके कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे,
मृत्वाभावे भवति मरणं हन्त सम्भावितानाम् ॥”

२५ । शिखरिणी च समदशाक्षरा, लघ्वाद्या पञ्चगुरु-पञ्चलघु-तकार-
सकारयुता, यथा उत्तरचरिते, प्रथमेऽङ्के ।

“अपेदं रघोभिः कनकहरिणच्छद्विधिना,
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।
जनम्याने शून्ये विकसककर्मैरार्थचरितै-
रपि यावा रोदित्वपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥”

२६ । हरिणी च समदशाक्षरा, गुर्वन्ता पञ्चलघु-पञ्चगुरु-अकारद्वय-
युता, यथा रघुवंशे, ३।७० ।

“अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि स्रन्वे,
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सद्यः शिथिये,
गलितवयसामिच्छाकुणामिदं हि कुलव्रतम् ॥”

२७ । शार्ङ्गलविक्रीडितमेकौनविंगत्यक्षरं, मसजमतकारद्वययुतं गुर्वन्तश्च,
यथा भर्तृहरेर्नीतिशतके, ४७ ।

“एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये,
मामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुपराचसाः परहितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये,
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥”

२८ । स्रग्धरेकविंगत्यक्षरा गुरुचतुष्टय-यकार-पञ्चनघु-यकारत्रययुता,
यथाभिधानशकुन्तलप्रारम्भे ।

“या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च हौत्रो,
 ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
 यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः,
 प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥”

२६ । चण्डहृष्टिप्रपातो नाम दण्डकः सप्तविंगत्यक्षरः, षड्लघ्वाद्यः
 सप्तरेफान्तश्च, यथा—

“इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणी,
 त्रिदशविजयिवीर्य्यदृष्टाद्दशमीवलक्ष्णोविरामेण रामेण संसेविते ।
 जनकयजनभूमिसम्भूतसोमन्तिनीसोमसीतापदस्पर्शपूताश्रमे,
 भुवननमितपादपद्माभिधानाभिकातीर्ययात्रागतानेकसिद्धाकुले ॥” इ० ।

३० । प्रचितो नाम दण्डको, रेफोपलचिताक्षरत्रयेण वर्द्धितो, यथा—
 “प्रथमकथितदण्डकयण्डहृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्य्यनाम्नो मतः,
 प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिहृदया यद्येष्टं भवेत् ।
 स्वरुचिरचितसंज्ञया तद्दिशेपैरशेषैः पुनः काव्यमन्येऽपि कुर्वन्तु पागोश्वराः,
 भवति यदि समानसङ्ख्यासर्वैर्यत्र पादव्यपस्या ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥”
 इ० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अष्टममहात्मम् ।

१ । सुन्दर्यपरपक्षे हे धैतानीयान्तर्गते । ह्योरप्यन्ते लां वर्त्तन्ते
 शिवाः यत्नात्ता चयुक्पादे सुन्दर्याः मकारमयुगैरपरपक्षस्य च नकाराभ्यामेव,
 युक्पादेऽष्टमात्राः सुन्दर्याः मकारमकाराभ्यामपरपक्षस्य चतुर्लघुमकारै-
 र्य, चत्पूर्यन्ते ।

२ । सर्वेष्वेव वैतालीयेषु एतयोः शेषाणां वर्णानां केषाञ्चिदपि सम-
मात्रकादेश उपलभ्यते । उदाहरणैस्तत् स्फुटीक्रियते, यथा सुन्दर्याः,

“अथ मोहपरायणा सती, विवशा कामबधूर्त्विबोधिता ।

विधिना प्रतिपादयिष्यता, नयवैधव्यमसह्यवेदनम् ॥” कु० स०, ४।१ ।

“क वयं क परोक्षमन्मथो, भृगुशवैः सममेधितो जनः ।

परिहासविजल्पितं सखि, परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥” शकु०, २ अं ।

“कुसुमैरुपगोभितां सितैर्धनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।

मधुनः समवेक्ष्य कालतां, भ्रमरसुम्बति यूथिकालताम् ॥”

घटकर्पूरः, १८ ।

अपरवक्तृस्य, रामायणे अयोध्याकाण्डे,

“भृगुमसुखममर्पिता यदा, घट्ट विललाप समीक्ष्य राघवम् ।

व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्, सतमिव बद्धमवेक्ष्य किन्नरी ॥” २०।५५।

“सुरजपणवमिघघोषव-दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा ।

विलपितपरिदेवनाकुलं, व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥” २८।४१।

“अनुमतगमना शकुन्तला, तरुभिरियं घनवासवन्मुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यथा, प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥” शकु० ४ अं ।

वैतालीयस्य,

“क्षुत्क्षीणशरीरसञ्चया, व्यक्तीभृतशिरास्थिपञ्चराः ।

क्षेत्रैः परपैस्तवारयो, वैतालीयतनुं वितन्वते ॥” ६० ।

३ । पुष्पिताग्रा-मालभारिणी-भद्रविराज औपच्छन्दसकामर्गताः ।

पुष्पिताग्राऽपरवक्तृस्त्वान्ते, मालभारिणी तु सुन्दर्यन्ते, शुरुयुता । मालभारिणा
आद्यलघुद्वयस्थाने गुरोरेकस्यादेशाद्भद्रविराडुत्पद्यते । उदाहरणैस्तत्परि-
स्फुटीक्रियते, यथा पुष्पिताग्राया भागवते, १।८।४२।

“तमिममहमजं शरीरभाजं, हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकस्मितानाम् ।

प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं, समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ॥”

“तुरगश्रुरहतस्तथाहि रेणुर्विटपवियक्तजलार्द्रवल्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाशः, श्लभसमूह इवाथमद्रुमेषु ॥” शकु० १ अं ।

“कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः, पियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।

स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः, स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥” उ० च० ।

मालभारिण्याः,

“अपरिघतकीमलस्य यावत्, कुसुमस्येव नवस्य पट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता भया ते, सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥” शकु० ३ अं ।

“सतङ्गिजनदार्षितं नगीषु, स्वनदम्भोधरभीतपद्मगीषु ।

परिधीररवं जलं दरीषु, प्रपतत्यङ्गुतरूपसुन्दरीषु ॥” घटकर्पूरः, ४ ।

“ध्यपवर्त्तत एष बालवीरः, धृतनानिर्मथ्यनास्त्वयोपहतः ।

स्नानयिष्णुरवादिभावमोनामवमर्द्दादिव हस्तसिंहशावः ॥” उ० च० ।

भट्टविद्याल उदाहरण ५१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ । सर्व्वतैर्वीपच्छन्दमके एतेषां शेषवर्णानां केषाञ्चिदपि सममात्रका-
देश उपलभ्यते । यथा घटकपर्पूरस्तयमककाव्ये, १८ ।

“तरुवर विनताऽस्मि ते सदाहं, हृदयं मे प्रकरोमि किं सदाहम् ।

तव कुसुमनिरीक्षणे पदेहं विष्टजेयं सङ्गमेव नीपदेहम् ।”

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ विषममहात्मम् ।

३ । परन्तु पैङ्गलप्राकृतयन्यगतानां कतिपयमात्राच्छन्दसा नामानि लक्ष्णानि वा मूलयन्त्रे न दृश्यन्ते, यथा गार्हपत्ये, गौहृष्ये, उक्कच्छा, रोला, गंधा इत्यादयः । सकृन्ते उदाहरणमात्रानि नैद्यगङ्गादायेन हन्दीमन्त्रार्थस्य यन्त्रे दीक्षा दीक्षिका नाम्नाऽवलम्बिता, अथ यन्त्रे च १० पृष्ठे दर्शिता । पञ्चमलिखा नारायणभट्टेन इत्यत्राकारटीकायन्त्रे पञ्चमटिका-नाम्ना स्वरूपेष्वेव गृहीता, गङ्गादायेन तु मादरसीचमुद्र-प्रणीतानुसर्तं लक्षणं कृतम् । एते रूपे च प्रथमोऽंशे चतुर्थोऽंशे दर्शिते । अन्त्या दक्षितप्रमाणाच्छन्दीमेदाः पैङ्गलप्राकृतयन्त्रे मीदाहरणलक्षणा दृश्यन्ते, परन्तु केनचिदपि संस्कृतच्छान्दसिकेन नावलम्बिता, अथ यन्त्रे च कठिवरहहृमयाग्रीहृताः ।

४ । गायत्र्यादिनिष्टपुष्पयन्त्रानि यान्यार्थच्छान्दासि वैदिकेभ्यो लौकिके गृहीतानि, तान्यपि विपम-इत्तानि १६ पृष्ठे दर्शितानि ।

५ । सकलान्यपि वैदिकच्छान्दासि विपमवृत्तानुरूपाणि । अथ तानि सङ्गेषतएव प्रदर्शितानि । पाद-व्यवस्थादि सविस्तरविवरणं पैङ्गलग्रन्थयन्त्रे हस्तायुधवृत्तेशास्त्राध्यायनने, अग्निपुराणे १२८, १२९ अध्याययोः, सत्यव्रतसामयमिहतायां मन्त्रप्राकृत-टीकाभूमिकायाश्च द्रष्टव्यम् ।

अक्षरसंख्या	छन्दीनामानि	अक्षरसंख्या	छन्दीनामानि
१	देवी गायत्री	१०	{ आसुरी त्रिष्टुप्
२	” उष्णिक्		{ अल्पशः पङ्क्तिः
३	” अनुष्टुप्		{ याजुषी पङ्क्तिश्च
४	” वृहती	११	{ ” त्रिष्टुप्
५	” पङ्क्तिः		{ आसुरी पङ्क्तिय
६	{ ” त्रिष्टुप्	१२	{ ” वृहती
	{ याजुषी गायत्री च		{ याजुषी जगती
	{ याजुषी उष्णिक्		{ प्राजापत्योष्णिक्
७	{ देवी जगती च	१३	{ साम्नी गायत्री च
	{ प्राजापत्या गायत्री		{ आसुर्यनुष्टुप्
८	{ याजुष्यनुष्टुप् च	१४	{ आसुर्योष्णिक्
	{ याजुषी वृहती		{ साम्नुष्णिक् च
९	{ आसुरी जगती च	१५	{ आसुरी गायत्री

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

- १६ { प्राजापत्यानुष्टुप्
{ साम्नी च
- १८ { आर्ची गायत्री
{ साम्नी वृहती च
- १८ { पिपीनिकमध्या गायत्री
{ ऋषीयसी " "
{ पदपङ्क्तिः " "
- २० { अक्षरपङ्क्तिः
{ साम्नी पङ्क्तिः
{ प्राजापत्या वृहती
{ पिपीनिकमध्या गायत्री
{ द्विपाद्विराड् " "
{ पतिनिचृद् " "
- २१ { आर्चुणिक्
{ पादनिचृद्गायत्री
{ पतिपादनिचृद्गायत्री
{ पदमाणा " "
{ प्रतिला " "
- २२ { साम्नी त्रिष्टुप्
{ ककुब्धती गायत्री
- २३ गङ्गमती "

- २४ { आर्षी गायत्री
{ आर्चुनुष्टुप्
{ प्राजापत्या पङ्क्तिः
{ साम्नी जगती
{ त्रिपादायत्री
{ नागो " "
{ वाराही " "
- २५ पदपङ्क्तिः
- २६ { पदपङ्क्तिर्गायत्री
{ खराड् " "
{ विराड्, णिक्
- २७ { न्यङ्गिरोष्णिक्
{ आर्ची वृहती
- २८ { चतुष्पादुष्णिक्
{ ककुब्धुष्णिक्
{ पुर उष्णिक्
{ परोष्णिक्
{ तनुमध्योष्णिक्
{ प्राजापत्या त्रिष्टुप्
- २९ { चतुष्टुग्भोष्णिक्
{ पिपीनिकमध्योष्णिक्
- ३० { आर्षी पङ्क्तिः
{ कविराड्नुष्टुप्
{ विराड्नुष्टुप्

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि	अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
३१	{ महापदपङ्क्तिरनुष्टुप् विराडनुष्टुप्	४१	विराड् रूपा त्रिष्टुप्
	{ प्राजापत्या जगती	४२	ब्राह्म्युपनिष्
३२	{ चतुष्पादनुष्टुप् त्रिपादनुष्टुप् पिपीलिकमध्यानुष्टुप्	४३	{ पुरोज्योतिस्त्रिष्टुप् मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् उपरिष्टाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुप्
३३	{ विराड् गायत्री		{ आर्षी त्रिष्टुप् पुरोज्योतिर्जगती
३४	{ आर्ची त्रिष्टुप् पिपीलिकमध्या वृहती	४४	{ मध्येज्योति- उपरिष्टाञ्ज्योति- अभिचारिणी त्रिष्टुप्
	{ आर्ची जगती		{ आर्षी जगती
	{ आर्षी वृहती		{ ब्राह्म्यनुष्टुप्
	{ पथ्या ”	४८	{ षट्पदी जगती
३६	{ न्यङ्मुसारिणी ऋन्धीधीवी		{ महासतीवृहती
	{ उरोवृहती वा		{ महापङ्क्तिः
	{ उपरिष्टाद्वृहती	५२	{ अतिजगती
	{ पुरस्ताद् ”	५४	{ ब्राह्मी वृहती
	{ महावृहती सतीवृहती वा	५६	{ शर्करी
	{ ब्राह्मी गायत्री	६०	{ ब्राह्मी पङ्क्तिः
३८	{ विराट्स्थाना त्रिष्टुप्		{ अतिशर्करी
	{ आर्षी पङ्क्तिः	६४	{ अष्टिः
	{ पथ्या ”	६६	{ ब्राह्मी त्रिष्टुप्
	{ सतः ”	६८	{ अत्यष्टिः
४०	{ आस्तार-”	७२	{ ब्राह्मी जगती
	{ प्रस्तार-”		{ छतिः
	{ विटार-”		
	{ संस्तार-”		

અચરસંખ્યા	હ્રન્દોનામાનિ	અચરસંખ્યા	હ્રન્દોનામાનિ
૭૬	અતિષ્ઠિતિ:	૮૨	વિષ્ઠિતિ:
૮૦	ક્ષતિ:	૮૬	સંક્ષતિ:
૮૪	પ્રક્ષતિ:	૧૦૦	અભિક્ષતિ:
૮૮	આક્ષતિ:	૧૦૪	ઉત્કૃષ્ટિ:

इति षीषकृते ह्रन्द् सारसङ्घे जातिद्वयसमाहारी नाम चतुर्थोऽंश ।

समाप्तद्वयं अन्य: ।

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
अक्षरान्द	५	१२	अपराजिता	८२	१८
अक्षरपङ्क्ति	६१	१	अपरान्तिका	१८	२०
अक्षरवृत्ति	८८	२	अपदाङ्क	१०२	१
"	१००	१४	अभिरुति	७३	८
अतिच्छन्दांसि	७८	१२	"	१०१	१३
अतिजगती	७३	१०	अक्षतयमि	६८	२२
"	७८	१३	" घारा	४३	१३
अतिवृत्ति	७४	१३	" वारि	२१	२०
"	८३	११	अर्धं	१०१	१०
अतिवचिरा	१०	१२	अर्धं	१०१	१०
अतिशकंटी	७३	१६	अईसमउत्तम्	२३	११
"	८४	१६	"	३०	२
अतिशायिनी	८१	२	"	१२४	१८
अक्षरि	७३	१६	अवितथम्	८१	७
"	८०	१	अशोकपुष्पमञ्जरी	१०३	१८
अक्षुकदा	३८	८	"	१०८	२३
अद्रिदनया	१००	८	अशोकमञ्जरी	१०२	१८
अनङ्ककोडा	२७	१	अक्षयति	८०	११
" शिखर	१०३	२१	"	८३	८
" "	१०८	१८	अक्षयवितम्	१००	७
अनवसिता	७२	१३	अक्षि	७३	१६
अनुकृषा	७२	२	"	८०	१४
अनुष्टुप्	३०	६	अक्षमाया	८१	१६
"	६४	१	आकृति	७४	१०
अयोऽनयोऽय	११४	११	"	८८	१३
अपरवक्रम्	३१	११	आख्यानको	३०	१०, १८
"	१२४	१८	"	७०	२१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
आख्यानिकी	५०	१५	उपचिवम्	७२	१३
"	७०	२०	उपचिवा	२२	४
आनन्द	१०२	२	उपजाति	७०	६
आपातलिका	१०	१६	"	११८	११
आपौष्ट	४५	५	उपमालिनी	८५	२३
आराध	१०२	१८	उपस्थितम्	७२	११
आर्द्रा	७०	१८	"	८१	२
आर्या	७	३	उपस्थितप्रचुरितम्	४८	८
आर्यागीति	१०	१७	उपस्थिता	६८	१२
आर्षम्	२६	५	उपेन्द्रवज्रा	७०	२
आसार	१०३	१	"	११८	४
इन्द्रिया	७२	२३	उल्लिख्	६१	२१
इन्दुवदना	८२	२२	वद्वि	७०	२१
इन्द्रवशा	७३	१	वद्वभ	८६	१
"	१२०	४	वद्वभगजविलसितम्	८७	१५
इन्द्रवज्रा	६८	२२	वद्वभविलसितम्	८०	७
६.	११८	१	एला	८५	२४
उक्षा	५८	६	औपचन्दसकम् (सिकम् वा)	१७	१०
उग्गाहा	१२६	२२	"	१२६	१२
उज्ज्वला	७७	५	कनकप्रभा	८०	६
उगृहति	७४	२	"	१२२	२
"	१०१	२०	कन्दम्	११०	१६
उत्पलिनी	८०	१५	कन्द	८०	१८
उद्दामा	१०१	१०	कन्दुकम्	८०	२१
उदीर्यतिः	१८	११	कथा	६०	१५
उद्गता	४७	१३	"	१०५	१९
उद्गीति	१०	१९	कमल	६०	११
उद्गर्षणी	८१	११	"	६५	६
उपगीति	१०	७	"	१०७	६
उपचिवम्	५०	११	कमला	६६	११
उपचिवम्	५०	१४	करडसम्	६१	८

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
कलहस	८२	१	कीर्तिकरम्	८१	८
कलिका	४५	१८	कीमुदी	५१	१६
कान्ता	८१	१२	कीटपङ्क्तम्	११०	२०
कानीवीठा	७६	११	"	८१	२५
काम	५८	८	कीडापङ्क्तम्	८१	२१
कामक्रीड	१०६	१७	कौशपदा	१०१	१६
कामक्रीडा	८५	७	कमा	८०	१४
कामवाण	१०४	२	खडा	५६	११
"	११२	८	खडा	१२६	२२
कासार	१०२	१	गजगति	६५	२
किरीटम्	१०१	१	गणच्छन्द	६	१०
"	११४	३	गणमानाच्छन्दसा गुरुत्वसंख्या		
कीर्ति.	७०	१६	निदपणम्	३४	६
कुटजगति	८२	२	गणका	८७	२०
कुटिलम्	८४	६	"	१०८	२०
कुटिलगति	८०	१२	गुरुद्वयम्	८८	३
कुटिला	८२	१	गाथा	९८	११
कुटुम्बदन्ती	७२	१	गाथी	६१	११
कुतुम्बजगिता	७२	१४	गारा	११६	११
कुमारचलितता	६२	२२	गाड	"	"
कमारी	८४	८	गीता	८८	११
कुररीकता	८४	१३	गीति	१०	१
कुसुमविधिता	७५	१८	गीतिका	८८	१६
कुसुमसंवकम्	१०३	१५	गीतार्था	९६	५
"	११२	६	"	१०७	१४
कुसुमितवतावेष्टिता	८१	१८	गुर्व्यवरवर्ग	१०५	८
सति	७१	११	गीतिन्द	१०२	१
"	८७	१७	गीरी	७६	४
किनुगती	५०	११	"	८०	११
खिदार	१०१	१	घाति	६०	१८
खेसरम्	८१	१०	"	१०७	२०

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
चकिता	८८	१, २	चित्रलेखा	८५	२
चक्रपदम्	८४	११	चित्रसंज्ञम्	८८	४, ५
चक्षुरी	८३	१८	"	१०८	१६
चक्षुरिकावली	८०	१०	चित्रा	१२	१
चक्षुषा	८८	८	"	८५	१
"	१०८	१६	चुलिका	१०	४
चक्षुषाधिक	७६	३	छन्दोलचणम्	१	१५
चण्डहृदिप्रपातः	१०२	०	छाया	८५	२१, २२
"	१२४	५	जगन्वर्गः	११२	११
चण्डौ	८१	१	जगती	७५	१८
चतुष्कलमण्डः	५	१८	जलधरमाना	७६	१०
चतुर्वेद्या	६१	१५	जम्बीरतगति	७६	८
चन्द्रकान्ता	८०	६	"	१२१	१२
चन्द्रमाला	८०	३	जाया	७०	१८
चन्द्ररेखा	८०	१८	जौमूतः	१०२	१०
चन्द्रलेखा	८४	२२	ज्योति	१६	११
"	८३	८	डीनम्	६२	२
चन्द्रवर्गः	७०	१	"	११२	१४
चन्द्रावर्गः	८५	८	तद्वर्गः	१११	२१
चन्द्रिका	८०	१५	तदम्	७६	१
चन्द्रोरस	८२	३	तनुमध्या	६१	१२
चण्डाल्या	८	४	तन्वी	१००	२२
चण्डालवक्रम्	३०	१६	तरलनयनम्	७०	२१
चण्डकमाला	६८	५	"	१००	११
चण्डम्	८५	४	तामरसम्	७०	६
चामरम्	८०	२	तारका	८२	२
"	१०८	७	तालौ	५८	१६
चाण्डालिनी	१८	१०	"	१०५	११
चित्रपदा	६४	६	तीर्था	६०	१४
चित्रलेखा	८१	६	"	१०५	१२
"	८३	८	तुङ्गः	६५	४

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
नञकम्	८७	१	नयनरूपिणी	६४	११
"	१०८	७	"	१०८	१०
नीटकम्	७५	७	नगनी	६०	२२
"	११२	१६	"	१०८	८
नीमरम्	६७	७	नदी	८४	३
निका रूपा	५	१५	नन्दनम्	६३	११
निभङ्गी	१०४	११	नन्दिनी	८१	४
निष्टुप्	२६	१०	नराजम्	८८	२५
"	८४	२१	"	१०८	१७
निरितगति	६८	२०	नरेन्द्र	६६	७
दण्डक	१०२	७	नरदण्डकम्	६१	८
दमनकम्	६२	७	नखिनी	८६	६
"	७२	१७	"	११२	२२
"	१०७	८	नवमानिका	७६	१४
दीपकमात्रा	६८	१८	नवमानिनी	८६	१३
दर्शितम्	१०१	८	नान्दीमुखी	८७	३
"	११२	१	नाराच	८८	१०
दीपकम्	७०	२१	नाराचकम्	८३	१४
"	११७	७	नाराचिका	६९	२
दीपटिका	२७	१८	नारी	५८	१७
द्रुतपदम्	७७	७	"	१०५	११
द्रुतमध्या	५१	३	निक्षिपावकम्	८७	८
द्रुतविनम्बितम्	७५	४	नीलारः	१०२	१
"	११७	२१	पद्मावली	८२	६
द्रुता	८१	२२	पङ्क्ति	६०	१६
द्वितीयघा	६२	४	"	६७	२०
"	१११	४	पञ्चभटिका	२२	८
धवलाङ्ग	८७	७	पञ्चसामरम्	७७	११
धीरसखिता	८८	२१	"	८८	१४, १५
धृति	७४	१६	"	६१	१७
"	८१	१७	पञ्चसामरः	८७	१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
पञ्चामर (रम्)	१०८	११, ११, १०	प्रमाणिका	१०८	१०
पञ्चाल	६०	६	प्रमाणी	४०	१८
"	१११	२२	"	१०४	६
पणव	६८	१	प्रमाणीवर्ग	१०८	५
पथ्या	८४	१२	प्रमिताक्षरा	०५	१०
पथ्याय्या	०	१८	"	११०	०
पथावक्रम्	२०	१३	प्रमुदितवदना	०६	१
पदचतुष्टयम्	४५	२	प्रवरललितम्	८८	१२
पदम्	६	१२	प्रठक्कम्	१८	१४
परिभाषा	३	३	प्रहरणकलिका ता)	८२	२०, २१
पदिता	६६	२१	प्रहृषिणी	०८	१३
पादाकुलकम्	२२	६	"	१२१	२३
पुट	०५	२०	प्राच्यठिति	१८	८
पुष्पदाम	८५	२४	प्रियंवदा	०७	२
पुष्पिताया	५१	१८	प्रिया	४८	१८
"	१२५	२०	"	६१	२
पृष्टी	८०	१३	"	१११	२
"	१२१	१०	प्रिमा	००	२०
प्रकृति	०४	११	उवितक	१०३	६
"	८८	१८	कुलदाम	८६	१
प्रवित	१०२	८	बन्धु	००	२४
"	१२४	११	बाळा	००	१८
प्रभितक	१०२	४	बुद्धि	००	२१
प्रतिष्ठा	६०	१३	भग्नरूपम्	८८	१६
प्रत्यापीक	४३	८	"	१०६	२१
प्रवीधिता	८०	८	भग्नवर्ग	११२	१८
प्रभद्रकम्	८५	१५	भद्रकम्	८८	१३
प्रभा	०६	६	भद्रविराट्	५०	८
प्रभावती	०८	१८	"	१२५	२०
प्रमदा	८४	८	भद्रा	००	१८
प्रमाणिका	६४	१०	भद्रिका	६६	८

पृष्ठे	पङ्क्तौ	पृष्ठे	पङ्क्तौ
भट्टिका	७२	मत्तागोष्ठा(हम्)	१०० ११, १३
भाराकाना	८१	भसंभविर्कोटितम्	८८ ८
भुजगशिष्ट्युत्ता	६६	मदनश्रुतिता	८८ २५
भुजङ्गमपातम्	७५	मदविद्या	६३ १
"	११०	मदिरा	८८ १७
भुजङ्गचिह्नितम्	१०१	"	११३ २२
भुजङ्गविषासः	१०२	मद्रकम्	८८ १७
भुजङ्गसङ्घता	६६	मधु	५८ १२
समरपदकम्	८५	"	१०७ ५
समरविलसिता(तं)	७१	मधुमती	६३ ४
समरावन्ती	८६	मध्यचामा	८३ २
"	११२	मध्या	५८ १५
मकरन्दिका	८६	मनोरमा	६८ १५
मञ्जरी	४५	मनोहसः	८५ १८
"	८४	मन्यामः	६३ ५
मञ्जीरम्	८३	"	१११ १
मञ्जुभाषिणी	८०	मन्दरः	६० ८
"	११२	"	१०२ १
मञ्जुवीरभम्	५३	"	११२ १८
मञ्जुशामिनी	८१	मन्दाकिनी	७६ ५
मणिकल्पलता	८८	मन्दाकाना	८० १८
मणिगुणनिकरः	८५	"	११२ २१
मणिमञ्जरी	८६	मयूरसारिणी	६८ ८
मणिमध्यम्	६६	मलिका	६४ १४
मणिमाला	७७	"	१०८ १
मधनजगामिनी	८७	महागानिका	८३ १६
मनमयूरम्	८०	महालक्ष्मी	६६ १७
"	११२	"	१११ ६
मनमातङ्गलीलाकरः	१०३	महापथरा	१०० ३
"	१११	मही	५८ १३
मना	६८	"	१०८ ७

	पृष्ठी	पङ्क्तौ		पृष्ठी	पङ्क्तौ
भाकन्द	१०९	२	भौतिकदाम	११२	१५
माणवकाकीडितकम्	६४	२	भौतिकमाला	७९	९
भावाच्छन्द	६	११	समणवर्ग	११०	१
भावाचमकम्	२१	१०	यति	५	१८
"	१२०	११	यत्पुनर्देशीयमिषम	५	२१
भागसहस्र	८५	२२	यमकम्	६१	८
भाषा	७०	१८	"	१०७	७
भाषादी	६९	६	यवनदी	५२	२, ४
"	७६	१६	यामिनी	८७	१३
"	११३	१३	रमणवर्ग	१११	१
भाषातीमाला	७२	१८	रणधरणी	२९	१५
"	१०६	१०	रथीडता	७१	८
भाषाभारिणी	५१	१४	"	११७	१७
"	१२५	२०	रमण	६०	४
भाषा	७०	१७	"	११२	१९
"	८५	११	रागा	७०	२०
भाषाधर	८१	१८	रुद्रवती	६८	४
भाषिनी	८४	१७	रुद्रिनी	८०	४
"	१२९	१८	"	१२१	२७
मिश्रवर्ग	१२४	८	रुद्रमाली	६६	१५
मृगो	५८	२०	"	१०६	७
"	१११	२	अशुद्धिमेदानाम्	१८	
मृगिन्द्र	६०	८	अश्वमेधमन्त्राणाम्	५१	
"	१११	१९	अष्टाध्यायमन्त्राणाम्	६५	
मृगैश्चसुखम्	८०	११	अष्टादशाक्षरमन्त्राणाम्	८४	
मृगदिक्षुर्विना	८५	११	आण्यमेदानाम्	८	
मीटकम्	७७	१८	छन्दानाम्	४८	
मीटनकम्	७९	८	अपवित्रमपविताणाम्	४८	
मीदकम्	७७	१८	ऊनविमश्वरमन्त्राणाम्	८६	
"	१११	२०	एकादशाक्षरमन्त्राणाम्	७९	
मीतिकदाम	७७	१६	मीतिमेदानाम्	११	

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
गीकार्यादीनाम्	२८		स्त्रीनाखिलः	८५	८
अतुर्दशाक्षरसमञ्जसानाम्	८३		"	१०६	१०
तयोर्दशाक्षरसमञ्जसानाम्	८१		स्त्रीना	८४	१
दशाक्षरसमञ्जसानाम्	६८		लौकिकचन्द्र	६	०
द्वादशाक्षरसमञ्जसानाम्	७८		वैशंपयनपतितम्	८१	१
नवाक्षरसमञ्जसानाम्	६७		चन्द्रविलम्बम् (रुद्रा)	७४	१०, ११
पञ्चदशाक्षरसमञ्जसानाम्	८६		"	११८	१३
षट्चतुर्वर्णादीनाम्	४६		वक्रम्	३०	०
पारिभाषिकशब्दानाम्	४		वरतनु	७६	१५
मातासमकभेदानाम्	२३		वरयुवती	८०	१०
वैतालौघभेदानाम्	१८		वरसुन्दरी	८२	११
शिखावधयोः	५७		वर्द्धमानम्	४८	८
षडक्षरसमञ्जसानाम्	६२		वसुन्वतिलका	८२	१०
षोडशाक्षरसमञ्जसानाम्	८८		"	११३	१५
सप्तदशाक्षरसमञ्जसानाम्	८२		वसुमती	६१	११
सप्ताक्षरसमञ्जसानाम्	६३		वाथी	६१	१०
सप्ती.	८४	२	"	७०	१६
सप्तीधरा	७५	११	"	१०५	१०
"	७६	८	वाचिनी	८८	९
"	१११	८	वातीर्द्धी	७१	६
सप्तक्षरवर्गः	१००	३	वानवासिका	२१	१४
सप्ता	८३	११	वागाङ्कारिका	५०	१६
सप्तता	७६	१८, ११	वासुनी	८४	१४, १५
सहितम्	४८	३	वाचिनी	७६	११
"	७६	९	विरुति	७४	१०
सहितता	७७	४	"	१००	६
सप्तमी	४३	१५	विद्गाढा	११६	१३
सप्तसप्त	८३	१३	विज्ञानम्	१०	१८
सप्तलप्यम्	८८	११	"	६३	१
भीमा	८७	११	विद्यासा	७७	८
स्त्रीमाकृष्टः	१-१	१०	"	१०६	११

	पृष्ठे	पङ्क्ती		पृष्ठे	पङ्क्ती
विद्युम्	८०	१६	वैकुण्ठ	१०२	१८
विद्युन्माला	६४	८	वैताभीयम्	१७	३
"	१०६	४	"	१२५	१
विद्युल्लेखा	६१	१८	वैदिकछन्द सङ्गेष	१२०	११
"	१०५	१०	वैश्वदेवी	७५	१६
विष्णुहस्ता	७२	१६	व्याल	१०९	१०
"	११२	४	शङ्ख	१०२	१८
विपरीताख्यानकी	५०	१८, २०	शङ्खनारी	६९	१
"	७०	१६	"	११०	२
विपरीताख्यानिकी	५१	१	शङ्खु	८७	११
"	७०	१८	शङ्करि	७५	१०
विपिनतिलकम्	८७	८	"	८२	८
विपुलाय्या	७	२१	शशिकला	८५	१०
विपुलावक्रम्	३८	१	शशिवदना	६१	१६
विबुधप्रिया	८३	१०	"	८८	२
विष्णुम्	८५	१८	शशी	६०	२
विष्णु	६७	१	"	११०	२
विषीमिनी	५०	४	शार्दूल	८४	१
विलासिनी	७१	५१	शार्दूलललितम्	८३	२३
विभीक	२१	१०	शार्दूलविक्रीडितम्	८५	१२
विष्णुव्रतम्	२५	१२	"	१२२	१०
"	१६	४	शाला	७०	१०
"	१२६	१८	शालिनी	७१	२
विसार	१०३	१	"	११८	१८
विधिता	८५	२०	शिखण्डितम्	७९	१२
वृषम्	३५	४	शिखरिणी	८०	८
"	८७	१८	"	१२९	५
"	१०८	२०	शिखा	१६	८
वृत्ता	७१	१०	"	५६	२
वृद्धती	६६	१	श्रीरूपम्	६३	१०
वैश्वती	५०	५	"	१०६	१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
शुद्धविराट्	६०	२१	समानौ	५०	१८
शुद्धविराट्पञ्चमम्	४८	८	"	६३	६
श्रद्धा वर्ग	१०५	४	"	१००	२२
शेषा	६१	१८	समानौवर्ग	१००	१०
"	१०५	१७	समुदत्तता	८६	६
शैलशिखा	८०	१६	सम्प्रीडा	६१	४
शोभा	८८	७	"	१०५	१५
श्रेणी	०१	१६	सरस्वी	८८	४
"	१०८	४	सन्निवृत्तिविधि	८८	३
श्री	५८	६	सायुग्मम्	१०४	५
"	७२	७	सागन्ध	१०२	२
"	१०५	८	सान्द्रपदम्	७२	४
श्रीक	३८	२०	सार	५८	१४
श्रुति	०४	१०	"	१०२	१८
"	१००	२१	"	१००	१८
सयाम	१०२	१६	सारङ्ग	००	११
सयुक्ता	६८	२१	"	११२	६
संस्कार	१०२	९	सारङ्गिका	६६	१८
संज्ञार.	१०३	१	"	८३	१
समलक्षण	११२	११	सारवती	६८	१
सती	६०	१७	सिद्धकम्	८८	३
सत्कार.	१०२	१	सिद्धनाद	८२	१
सन्दीप्त	१०२	९	सिद्धविकाश	१०२	८
सप्तज्ञतय	८०	१६	सिद्धविश्रीक	१०३	१०
सममानकादिभ	११४	१२	"	११०	२५
समद्वयम्	२१	११	सिद्धमिच्छार्जितम्	८२	१
"	५०	१०	सिद्धीप्रता (हता)	८२	१०, १५
"	५८	३	सुकेसरम्	८४	१०
"	१०५	६	सुखेसकम्	८५	१०
समानिका	६४	१६	सुषा	८५	१
"	१०८	१	सुन्दरिका	१००	१३

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
सुन्दरी	५०	३	सग्विण्णो	१११	८
"	७५	२२	मागता	७१	११
"	१२४	१८	"	११०	१३
सुपवितम्	८४	५	दंस	६०	२५
सुपविष्टा	६०	२४	दंसमाधा	६९	५
सुमुखी	७२	५	दंसवतम्	६४	१२
सुरसा	८६	८	दग्नी	६८	१६
सुराम	१०२	१८	"	७०	१७
सुवगा	८८	४	"	८८	१२
सुवदना	८८	१	हरनर्शनम्	८२	१८
सुवास	६३	८	हरि	८१	११
सुधमा	६८	३	हरिष्वुतम्	८२	२१
सीमराजी	६२	२	हरिष्वुता	५१	६
"	११०	३	हरिष्वुताभा	"	७
सीम्या	२६	१४	हरिष्वी	८०	२
सीरभक्तम्	४८	३	"	१२३	११
स्त्री	५८	१०	हलमुखी	६६	४
"	१०५	१०	हारिणी	८१	१३
शक	८५	१२	हारीत	६१	६
शम्भरा	८८	१८	"	१११	२४
"	११२	१२	हीरकाम्	८४	६
सग्विण्णो	७८	७			